

האוניברסיטה העברית בירושלים

הפקולטה למדעי החברה

בית הספר ע"ש פדרמן למדיניות ציבורית וממשל

"חֲנֹךְ לְנֶעַר עַל פִּי דָרְכּוֹ" (משלי כ"ב, ו)

בני נוער בסיכון בחברה החרדית

עבודת גמר לתואר מוסמך במדיניות ציבורית

בהנחיית: פרופ' ורדה וסרמן

מוגש על ידי:

רבקה סבן ת.ז. : 311520100

ירושלים, אדר התש"פ, בפרואר 2020

תקציר

המחקר מבקש להביט, מנקודת מבטם של בני נוער חרדים בסיכון, על הגורמים העיקריים שמובילים אותם לנשירה ממוסדות לימוד ולהידרדרות למצבי סיכון. במסגרת המחקר נערכו 15 ראיונות עומק חצי-מובנים עם בני נוער שנסיבות חייהם האישיות תואמות את ההגדרות בדבר בני נוער בסיכון. נוסף על כך, נערכו ראיונות עם מטפלים ומחנכים שעובדים בתחום זה. בהמשך אף נערכה תצפית באתרים שבהם שוהים בני נוער חרדים בסיכון בירושלים.

הנחת המוצא של מחקר זה היא כי התמורות בעשור האחרון בחברה החרדית משנות, ועוד ישנו רבות, את גישתה של החברה החרדית לנוער בסיכון. במחקר זה נעשה ניסיון לבחון שאלות אחדות: מה הם הגורמים שמובילים בני נוער לנשירה ממוסדות הלימוד? כיצד אפשר להתמודד עם תופעת הנשירה? מה הפתרון הנכון לבעיה זו? כיצד אפשר להשפיע על החברה החרדית לאמץ דרכים יעילות לטיפול בנושאים אלה?

החברה החרדית מגדירה את החברים בה על פי הכללים הנהוגים בה; בכל חריגה מהכללים יש סיכון לתפיסת הפרט כחריג ולהוצאתו מגבולות החברה. ממצאי מחקר זה מראים כי גבולות דיכוטומיים אלה וחוסר הסבילות לשונות ולהתנהגות חריגה הם רכיב מרכזי בהידרדרותם של בני הנוער למצבי סיכון.

ממצאי המחקר העלו כי תהליך היציאה אל מחוץ לגבולות החברה החרדית קשור בשלוש סוגיות: חלקה של הקשחת הגבולות בהעצמת תחושת הדחייה של בני הנוער החרדים בסיכון; הקשר בין התמודדות החברה החרדית עם שאלות של מיניות והשתקת נושאים אלה ובין תחושת האי-צדק וחוסר האונים שמלווה את בני הנוער; גבולות התמיכה בבני הנוער בסיכון במסגרת החברה החרדית ויכולת ההכלה המוגבלת של חברה זו – למשל העמדות השיפוטיות מצד מוסדות הלימוד ומצד המשפחה, המובילות את בני הנוער לחפש אחר מקורות תמיכה אחרים. מן הממצאים עולה שבני הנוער אינם חשים שיש להם תמיכה, והם נאלצים להתמודד בגפם עם המשברים בחייהם.

תוכן עניינים

5.....	תודות
9.....	1 רקע תיאורטי
9.....	1.1 החברה החרדית בישראל
10.....	1.1.1 יחס החברה החרדית למודרניזציה
13.....	1.2 נוער בסיכון
17.....	1.3 בני נוער חרדים בסיכון
19.....	1.4 סטייה חברתית
21.....	1.4.1 הסטייה כמושג יחסי
23.....	2 מתודולוגיה
24.....	2.1 אוכלוסיית המחקר, דגימה ושדה המחקר
24.....	2.2 כלי המחקר
25.....	2.2.1 ראיון עומק חצי מובנה
25.....	2.2.2 תצפית
27.....	2.3 תהליך איסוף הנתונים
28.....	2.4 ניתוח הנתונים
28.....	2.4.1 ניתוח הראיונות
28.....	2.4.2 ניתוח התצפית
29.....	2.4.3 תרשים ניתוח תמות וקטגוריות על
30.....	2.5 מגבלות המחקר
30.....	2.6 אתיקה מחקרית
31.....	2.7 זווית רפלקסיבית
33.....	3 מממצאים
33.....	3.1 "אלוקים זה לא רק של אבא שלי" - הקשחת הגבולות בחברה החרדית
33.....	3.1.1 יחס למודרניזציה
35.....	3.1.2 הפיקוח החברתי
37.....	3.1.3 גבולות הלבוש
39.....	3.1.4 יחס החברה החרדית לגיוס לצבא
43.....	3.1.5 סיכום
44.....	3.2 "במגזר החרדי יש סטטוס קוו של השתקה" - מיניות בחברה החרדית
46.....	3.2.1 פגיעות מיניות בחברה החרדית

49	3.2.2 ההשתקה של פגיעות מיניות
52	3.2.3 סיכום
54	3.3 "במגזר החרדי כשנער שיורד מהדרך- המשפחה מנתקת אתו את הקשר" - חוסר תמיכה
56	3.3.1 חוסר תמיכה מצד המשפחה
60	3.3.2 חוסר בתמיכה מצד מוסדות הלימוד
62	3.3.3 סיכום
63	3.4 ניתוח התצפית
66	4 דיון וסיכום
88	נספח מס' 1 - כלי המחקר

תודות

בפתח הדברים, אביע רגשות תודה והערכה לכל אלו שסייעו בידי בתהליך יצירת עבודה זו, תמכו בי לאורך כל הדרך, ואפשרו לי להגיע לתוצר המוגש בזאת.

ראשית, אני מבקשת להודות למנחת התזה שלי, פרופ' ורדה וסרמן, על התמיכה, ההכוונה והעידוד שלה בכתיבת תזה זו. אני מבקשת להודות לבית הספר למדיניות ציבורית ע"ש פדרמן באוניברסיטה העברית אשר העניק לי את הכלים והתמיכה הנחוצה לכתיבת התזה. לחברותי המדהימות, אורי פיגורה ומירי קורנמן על הסיוע, הליווי והתמיכה לכל אורך כתיבת התזה.

בנוסף, אבקש להודות לבעלי, אריאל סבן ולמשפחתי היקרה על התמיכה לאורך תקופה זו. ואחרונים אך חביבים, אני רוצה להודות לאותם בני נוער ומטפלים שהקדישו לי מזמנם וחלקו איתי את חוויותיהם, מחקר זה נכתב עבורכם ולמענכם.

מבוא

תופעת בני נוער הנמצאים בסיכון אינה אופיינית לציבור מסוים, אלא שזוהי בעיה כללית שיש לה השלכות רבות. פיק, לאו ומיילס (1987) היטיבו להגדיר זאת: "תופעת הנשירה ממערכת החינוך או מניעתה אינה יכולה להישאר רק בעיית מערכת החינוך במדינה. תופעת הנשירה נוגעת ומשליכה על תעשיית המדינה, על כלכלת המדינה ועל רווחת אזרחיה הצעירים היום והבוגרים בעתיד. היא משפיעה על תופעות תעסוקה ואבטלה, על תופעות עוני והזנחה, על תופעות סמים ועבריינות, על הווה ועתיד במשפחות רבות, היא משפיעה על עתיד המדינה" עמ' 3. בחברות סגורות, כמו החברה החרדית, יש לנשירה ממערכת החינוך משמעויות נוספות שהן לעיתים קרובות מרחיקות לכת הרבה יותר.

מרגע שהם יוצאים מגבולות החברה החרדית בני הנוער בסיכון בחברה החרדית אינם נכללים תחת ההגדרה חרדים. למרות זאת, ואולי דווקא בשל כך, יש להם קושי רב בשילוב ובהיטמעות בחברה הכללית בישראל. אופייה הייחודי של החברה החרדית מקשה על דרכי הטיפול בהם וכך הם נותרים ללא מסגרת תומכת שתעטוף אותם ותוביל אותם למסלול חיים נורמטיבי. החברה החרדית בישראל היא קבוצת מיעוט שיש לה מערכת יחסים מורכבת עם חברת הרוב. כחלק מהשינויים הרבים שחלו בחברה החרדית בשנים האחרונות יש עלייה בנכונותה לצרוך שירותים מקצועיים המותאמים לקהילה, וכיום יש מענים לבני הנוער בסיכון בקרב הקהילה החרדית ויש מודעות רבה לצורך בפיתוח מענים נוספים. המודעות באה לידי ביטוי בפעילותה של הקהילה החרדית בתוך גבולותיה, פעילות המלווה בתמיכה רבה מצד הרבנים. מגמה זו מאפשרת גיוס של אנשי מקצוע מתוך הקהילה למשימה. הלגיטימציה מהרבנים והעבודה עם אנשי מקצוע חרדים היא בסיס פורה לשיתוף פעולה עם ההורים והמשפחות. המטרה העיקרית של מגמה זו היא לגרום להורים לתמוך בילדם ולהכילו על אף הסטייה מהדרך. עם זאת, המענים הללו ניתנים רק לבני נוער שכבר נמצאים מחוץ למערכת החינוכית החרדית ואינה זמינה לבני נוער שנמצאים עדיין בתוך המערכת, אך אינם חלק ממה שמתרחש בתוכה. בני נוער אלה נמצאים בשלב שבו הם מצד אחד עדיין שומרים על רמת דתיות מסוימת ומצד אחר, כבר מעורים יותר במה שמתרחש מחוץ למסגרת החרדית ומרבים לשוטט ברחובות. כיום, נשמעות עמדות מגוונות בסוגיית בני הנוער החרדים הנתונים בסיכון והניסיון להשתיק את התופעה הולך ודועך. הוקמו גופים אחדים שמטרתם לנסות לצמצם את התופעה ולספק מענים שונים. אולם המגמה של סילוק בני נוער ממוסדות לימוד ושימוש באמצעי הפיקוח המקובלים בקהילה החרדית מימים ימימה, עודנה

קיימת (וייסבלאי, 2019; פאס, רותם ורבי, 2011; סבו לאל, 2017). אם כן, על אף התמורות הרבות בחברה החרדית לא היה שינוי במגמת הנשירה, ומכאן עולה הצורך בבירור מעמיק של גורמי הנשירה.

במסגרת המחקר נערך מעקב אחר 15 בני נוער חרדים סיכון, נבחנו הגורמים המשפיעים על נשירתם של בני נוער חרדים ויציאתם אל מחוץ לגבולות החברה החרדית ונבדקו הקשרים בין ההורים לילדיהם הנתונים במצבי סיכון ובין הילדים למחנכים והמטפלים, תוך בחינה מעמיקה של השפעת הקשרים הללו על תופעת הנשירה והשלכותיה. המחקר נערך בשיטת מחקר איכותנית תוך ביצוע ראיונות עומק חצי מובנים עם בני נוער חרדים בסיכון לשעבר ועם מטפלים ומחנכים העוסקים בסוגיה זו. כמו כן, נערכו תצפיות במקומות שבהם מבליים בני נוער חרדים בסיכון בסופי שבוע. במחקר מוצג ניתוח של ממצאים אלה.

תרומתו של המחקר הזה היא בהרחבת העיסוק בנושא והגדלת מסד הנתונים של מחקרים בתחום חשוב זה. המחקרים שבחנו את תופעת הנוער החרדי בסיכון עסקו בעיקר בנקודות מבטם של המטפלים ושל אנשי החינוך. נבחן בהם כיצד הם מגדירים את התופעה ואת הגורמים לה ומה לדעתם עליהם לשנות. בספרות יש עיסוק רב בנתונים פורמליים לצורכי רווחה וחינוך בלבד. במחקר זה מובאת נקודת מבטם של בני הנוער בסיכון. מתואר בו כיצד הם חוו את תקופת ההתבגרות; מה הם הגורמים שדחקו אותם לשולי החברה החרדית; אילו גורמים סייעו להם ועוד.

תרומה שניה שנגזרת מהתרומה הראשונית של המחקר היא שיח על השאלה מדוע בני נוער נושרים במקום השאלה כמה בני נוער נושרים. עד כה מחקרים עסקו באיסוף נתונים סטטיסטיים שבאמצעותם אמדו את מספרם של בני נוער החרדים הנתונים בסיכון, בחלוקה לבנים ובנות ולפי טווחי גילים. יש מעט מחקרים שבהם נבחנו הגורמים לנשירה. מחקר זה בוחן את הסיבות ואת הגורמים לנשירתם של בני הנוער חרדים מן המסגרות החרדיות שבהן למדו.

תרומה שלישית של מחקר זה היא העיסוק בנושא סטייה מינית. קיימים מחקרים כדוגמת מחקריהן של (זלצברג ש', 2015; זלצברג 2014; וזלצברג ס', 2005) שבהם מוצגת תופעת הסטייה המינית בקרב החברה החרדית ושנבחנת בהם השפעת המיניות והשליטה הפטריארכלית על אורחות החיים אצל נשים חרדיות. במחקר זה נבחנות ההשפעות של סטייה מינית בקרב בני נוער

בסיכון עליהם ועל סביבתם. במחקר נבחנת גם ההשפעה של הפגיעות המיניות על תפקודם של בני נוער אלה, על נשירתם ממוסדות הלימוד ועל תחושות הצדק שהם מאמצים.

המחקר בנוי מארבעה פרקים עיקריים. הפרק הראשון, הינו פרק של סקירה תיאורטית הסוקרת את שדה המחקר העיקרי : החברה החרדית בישראל, מאפייניה ותמורותיה בעשור האחרון תופעת הנוער בסיכון בכלל ותופעת בני נוער חרדים בסיכון בפרט: הסטייה החברתית מהן הגדרותיה, וכיצד הסטייה באה לידי ביטוי בהתנהגותם של אותם בני נוער חרדים בסיכון שסטו מן הדרך המקובלת בחברה החרדית. הפרק השני מציג את מתודולוגיית המחקר, כלי המחקר-ראיונות ותצפיות , אופן איסוף הנתונים וניתוחם, הצגת מפת תמות וקטגוריות העל שעלו מהם. הפרק השלישי עוסק בהרחבה בניתוח הממצאים שעלו מן הראיונות ומן התצפיות. הפרק הרביעי, יכלול דיון בממצאים ובמשמעויות העולות מניתוחם שניתן באמצעותן להקיש לשדה התיאורטי ולשדה המדיניות הציבורית וכן, אפשרויות למחקרים עתידיים הנובעים ממחקר זה .

1 רקע תיאורטי

הסקירה התיאורטית מחולקת לשלושה חלקים: בחלק הראשון תובא סקירה מפורטת על החברה החרדית בישראל, שינוייה ותמורותיה בשנים האחרונות; וכן תוצג יחסה של החברה החרדית למודרניזציה וליתר האוכלוסייה בישראל והסתגרותה מפני גירויים חיצוניים. בחלק השני, ת תוצג סוגיית הנוער בסיכון בישראל בכלל ובחברה החרדית בפרט. יובאו נתונים המתארים את היקף התופעה ואת המאפיינים הייחודיים לסוגיית בני הנוער החרדים בסיכון. בחלק השלישי, תוצג התיאוריה של סטייה חברתית וההקשר שלה לבני נוער חרדים בסיכון. תיאוריה זו תהווה אבן יסוד לניתוח מצבם של בני נוער חרדים, הגורמים שהובילו אותם לנשירה וההתמודדות שלהם עם הניכור המשפחתי והקהילתי כתוצאה מהנשירה.

1.1 החברה החרדית בישראל

מקור הכינוי "חרדים" הינו בספר ישעיהו ס"ו, פס' ה': "שמעו דבר ה', החרדים לדברו". פסוק זה מבטא את עניין החרדה למילוי מצוות ה' על ידי קיום התורה וההלכה על כל פרטיה ודקדוקיה. החברה החרדית ידועה כחברה סגורה. למתבונן מן החוץ, חברה זו נראית כמקשה אחת, אולם, היא מורכבת מפלגים וזרמים שונים, שלהם כמה קריטריונים משותפים: אמונה יהודית דתית, שמירה על מצוות התורה תוך הקפדה ופרושן לחומרה, פיקוח חברתי מקיף, לימוד תורה כערך עיקרי ועליון, כפיפות מוחלטת ל"גדולי הדור", תפיסת עולם שמרנית המבדלת אותם מיתר החברה, אמונה בביאת המשיח ודחיית החזון הציוני, הסתגרות קהילתית, לימוד במוסדות השייכים לחברה החרדית ומאפיינים חזותיים כגון לבוש שחור לבן, פאות בצדי הראש לגברים וכיסוי ראש לנשים (כהנר, 2009; גל, 2015; זיכרמן, 2013).

בחברה החרדית, לימוד התורה לגברים מהווה משימה ערכית מרכזית ומקורה בפסוק "והגית בו יומם ולילה". כתוצאה מחיוב לימוד התורה בלבד, צעיר חרדי אשר לומד בשיבות אינו נחשף לתכני לימוד כלליים-חילוניים מקצועיים, ובכך תהליך הסוציאליזציה של אותו הצעיר בחברה הישראלית מועט ואף כמעט ולא קיים. החברה החרדית מתוארת כ"חברת הלומדים", מונח הנובע מתוך עיקרון לימוד התורה ועל פיו דוברי החברה החרדית מניעים את השיח הציבורי (גל, 2015).

החברה החרדית, שומרת בקנאות על היבדלותה תוך התנהלות חברתית פרושה מרשות הרבים הכלל-ישראלית במרבית תחומי החיים. ברזילי (2003) במאמרו מתאר את החברה החרדית

כ"חברה החותרת לאחידות ולדמיון בין הפרטים החברים בה. הפרקטיקה ההתנהגותית הנגזרת מתוך הדפוס של 'חברה מסדרית' ומאידיאולוגיית האחידות היא ציות. נורמת הציות היא אמצעי לשמירה על הדמיון ועל האחידות החברתית. הציות הוא תמה פסיכו-תרבותית מרכזית בחברה החרדית, והיא מייצגת את מהות הקשר בין האדם לחברה שבתוכה הוא חי" (ברזילי, 2003, עמ' 201).

החברה החרדית מונהגת על ידי מנהיגים רוחניים הנקראים גדולי הדור. בעבר היה מעמדם של גדולי הדור אלו בלתי מעורער בקרב הקהילה החרדית ומקור ייעוץ בלעדי לכל החלטה הן ברמת הפרט והן ברמת הכלל. בשנים האחרונות, החלו לנשב רוחות חדשות שהשפיעו על עמדות והלך הרוח שבחברה החרדית. תהליך זה מתרחש אט אט כאשר חלקו סמוי וחלקו נחשף לאור יום עם הזמן, ומקבל ביטוי בתקשורת הפנים-חרדית. יתר על כן, התפתחות תחום התקשורת במגזר החרדי באמצעות הקמת שני עיתונים מתונים - "משפחה" ו"בקהילה" - שבהם הועסקו צעירים נמרצים ספוגי התרבות הישראלית ודוברים עברית רהוטה, הביאו אט אט לחשיפה גוברת לשיח החילוני ולערכיו על אף שהכתבות בעיתונים עסקו לרוב בבעיות פנימיות המעסיקות את הציבור החרדי, אך גם, החלו לפרסם כתבות אודות בעיות פנים-קהילתיות שהושקו במשך שנים על ידי ההנהגה הרוחנית הוותיקה, מה שהוביל ללחץ רב על ההנהגה שהביא לשינוי הדרגתי בעמדתם של הרבנים בנושאים חברתיים שונים כדוגמת נוער חרדי בסיכון (גל 2015 ; לופו 2003 ; פרידמן 1991).

1.1.1 יחס החברה החרדית למודרניזציה

היהדות החרדית לאורך השנים התנגדה ועודנה מתנגדת למודרניות, לכניסת היהודים לחיים חברתיים ותרבותיים של הציביליזציה המערבית. היהדות החרדית מחד, שואפת להיבדלות כמעט מוחלטת מהחברה והתרבות הסובבים אותה, ומאידך, היא חזות קנאית בכל מרכיבי הזהות החרדיים. החברה החרדית מסרבת להכיר בלגיטימציה של זהות יהודית אשר אינה מחויבת להלכה. מאפיין מרכזי של החברה החרדית הינו הסמכות הרבנית. תפקידו המרכזי של הרב הינו ביאור הלכות ופסיקת דינים, אך, השפעתו פרושה לתחומים נרחבים כגון הליכות חיים, הנהגות, השקפות, חינוך ילדים ואף שאלות אישיות. בשנים האחרונות, ניתן לראות כניסה של נורמות מודרניות שגורמת לשינוי במבנה החברה החרדית ואף מגוונת אותו. השינויים הרבים בקרב החברה החרדים מתרחשים בצורה איטית, כאשר הבולט בהם הינו היחס והפתיחות ללימודים אקדמאיים (הורביץ 2016 ; גל 2015 ; רוז 2006 ; ברוכין, 2014).

הדת היהודית וכל עקרונותיה, הוראותיה ומגבלותיה מכתיבים את חייהם הפרטיים והציבוריים של חברי הקהילה החרדית. רמת הנוקשות הדתית והדגש על לימוד התורה בלתי פוסק הם שמבדילים את המגזר החרדי ממגזרים דתיים אחרים בחברה הישראלית. החברה החרדית מדגישה את חשיבות השליטה העצמית וההגבלות השונות שבאות לידי ביטוי בתחומים השונים, שמירה על מצוות ומגבלות רבות בנושאי תזונה (כשרות), טוהר המשפחה ושבט. החברה החרדית מעוניינת בשמירה על אופייה הייחודי ואינה נלהבת ליצירת קשר עם הרוב מחשש להשפעות חיצוניות. בשל הנורמות הדתיות והקהילתיות, החברה החרדית מגנה על עצמה מפני טכנולוגיה דיגיטלית, ובמיוחד מהאינטרנט ומהטכנולוגיות השונות הקשורות בה, כגון העברת טקסטים ומדיה חברתית. בידוד זה יצר שני תהליכים מקבילים בקרב החרדים בשנים האחרונות: מחד גיסא תהליך של "התחרדות", כלומר החרפת התגובה כלפי "הפיתויים" הסובבים את אורח החיים החרדי, ומאידך גיסא, תהליך של "ישראליות", הכולל הורדת קירות הבידוד, אימוץ דפוסיים חדשים במגוון תחומים כגון צרכנות, פנאי ואימוץ טכנולוגיות תקשורת. האינטרנט, כטכנולוגיה חדשה יחסית, הוא מקור למחלוקת בקרב החרדים. קיימות גישות שונות, החל מקבלה שמורה לדחייה עקרונית. הגישה שמקבלת את השימוש באינטרנט, מאפשרת לחברי הקהילה החרדים שימוש עם הסתייגות באינטרנט ומדגישה כי הוא כלי שימושי המספק מידע ושירותים. הגישה שדוחה את השימוש באינטרנט רואה באינטרנט מדיום מסוכן המכיל ומפיץ תוכן מזיק. ישנם מנהיגי קהילה חרדיים המשקעים מאמצים אדירים בכדי להכשיל את החשיפה והשימוש באינטרנט ובמדיה החברתית, ורואים בהם איומים על "קדושת" הקהילה. לטענתם, האינטרנט, עם התוכן הבלתי מוגבל שלו לתקשורת אנונימית, יכול לחשוף בקלות את העולם החרדי לכפירה, מיניות, אלימות וסוגי דיבור אחרים המאיימים על הערכים המסורתיים. הפילוסופיה שמאחורי הנסיגה מהמודרניות היא העיקרון של השמירה על הערכים החרדיים במסגרת גטו תרבותי (Kay & Cohen, 2016; Neriya-Ben Shahr, 2011; Livio, 2007; Levine, 2019; Rashi, 2013).

בדומה לקהילות אורתודוקסיות אדוקות אחרות בעולם, הקהילה החרדית, מנהלת אורח חיים בין אוכלוסיות חילוניות, מערביות, מודרניות ושונות מהן בערכים ובמנהגים. נריה בן שחר (Neriya- ben shachar, 2011) במאמרה, ערכה ההשוואה בין נשות האיימיש לנשים חרדיות. בשיח שלהן על המטא-מדיום הזה, הדמיון היה אידיאולוגי: הנשים משתי הקהילות תפסו כי האינטרנט אינו עולה בקנה אחד עם ערכי הקהילה שלהן, ושפת השיח שלהן כללה שפה הדומה לסכנה ואיום.

דמיון נוסף הוא מידת הציות של הנשים למנהיגים שלהם. נשים רבות בשתי החברות ציינו את הנחישות וההתנגדות של מנהיגיהם לאינטרנט. מה שמסמן אחד הגבולות החשובים ביותר בין קהילות אדוקות: ציות ואמונה ללא עוררין בסמכות הדתית. החשדנות כלפי טכנולוגיות התקשורת החדשות בקרב קהילות דתיות שונות משקפת במידה רבה את העימות בין ערכים מסורתיים למודרניזציה, החשש מפני הפלטפורמה הטכנולוגית שמאפשרת כניסתם של תכנים לא רצויים, שאינם עולים בקנה אחד עם ערכיה ועם אמונותיה של הקהילה ולפיכך מאיימים עליה. (Zimmerman-Umbel, 1996; Stout, 1996).

שחר ולב און (2009) במאמרם מציעים שלושה תהליכים מרכזיים המאפיינים את החברה החרדית בישראל: היטמעות (assimilation), היבדלות (segregation) ושילוב (integration). היטמעות, היא מצב שבו המיעוט מסוגל לאמץ את הערכים והנורמות של הרוב ובכך להיטמע בו. הצורה האחרת מציעה שילוב, דהיינו, המיעוט שומר על חלק מהערכים התרבותיים והחברתיים המסורתיים, ומאמץ חלק מהערכים של הרוב. צורה נוספת היא הדרך שבה נוהגים מרבית החרדים: ההיבדלות מקהילת הרוב.

בלתי אפשרי להתעלם מנוכחותה הגוברת של החברה החרדית בתוך המרחב הציבורי. כיום, החברה החרדית בישראל מונה כ-11% ביחס לכל האוכלוסייה. בעשור האחרון ניתן לראות חרדים, אם כיחידים ואם כקבוצות במקומות ובתחומי פעילות שמהם הדירו את רגלם עד לשלהי שנות ה-70 של המאה ה-20. החברה החרדית מתמודדת עם קושי המורכב מדיסוננס בין ההווה המודרנית כפי שהיא נתפסת בתודעה בקרב הציבור החרדי וההתנגדות האידיאולוגית אליה, למול השימוש בפירותיה. כחלק מהמאבק של החברה החרדית בשמירה על המסורת, ננקטו צעדים היסטוריים משמעותיים שחלקם כוללים דפוסי פעולה מודרניים כדוגמת: מפלגות חרדיות, פרסום ועיתונות ועוד (רוז, 2006; ליוש, 2015).

בשנים האחרונות חלו התפתחויות כלכליות, תרבותיות והנהגתיות שמחלישות את חברת הלומדים בישראל ומחזקות את הפרט החרדי ונראה כי מתפתח מעמד חדש בקרב הציבור החרדי, מעמד הביניים. מעמד זה מורכב ברובו מבני ישיבות שכיום עובדים במקצועות שונים. מרביתם בעלי השכלה גבוהה שמשתכרים גבוהה באופן יחסי למגזר החרדי. מעמד הביניים מאופיין בשני מאפיינים עיקריים, הראשון, הינו כלכלי, גברים ונשים חרדים בעלי השכלה ומשכורתם זהה לכלל האוכלוסייה. המאפיין השני הוא מאפיין תרבותי, אלה חרדים אשר מקיימים קשר רצוף והדדי עם יתר החברה בישראל שלא כמו החרדים הקלסיים שנוטים להדיר עצמם מהתרבות החילונית.

המעמד הביניים החרדי חי בהיברידיות תרבותית כאשר מחד, הוא צורך תרבות מערבית על בסיס קבוע ומאידך, הוא מזוהה עם ערכי הציבור החרדי. לדעת זיכרמן וכהנר (2013), לחברי מעמד הביניים החרדי, אותם 'חרדים מודרניים', חסרים עדיין שלושה פרמטרים עיקריים על מנת שיהפכו לכוח מניע משפיע יותר: מוסדות חינוך משלהם, הנהגה רוחנית כריזמטית והנהגה פוליטית משפיעה. הורים המשתייכים למעמד הביניים חווים משבר זהות באשר לילדיהם בעת חיפוש אחר מוסד חינוך שישקף את ערכי הבית והמשפחה החדשים (המועצה להשכלה גבוהה 2016; מלאך, חושן וכהנר 2016; זיכרמן וכהנר, 2013)

אל מול השינויים הרבים שהחברה החרדית עוברת החלו לצוף סוגיות רבות שבמשך שנים רבות לא עלו לסדר היום. ביניהם; סוגיית הקמת מוסדות ממלכתיים חרדים עבור מעמד הביניים החרדי, פגיעות מיניות בחברה החרדית והשתקתן. אחד הנושאים המרכזיים שעלה לסדר היום החרדי הוא בעיית הנוער הנושר, סוגיה שהושתקה במשך שנים רבות בקרב הציבור החרדי בשל הנטייה של ציבור זה לא לחשוף בעיות בחוצות העיר (גל 2015; להב, 2005; Zalberg & Zalberg, 2016)

1.2 נוער בסיכון

מתחילת שנות השמונים של המאה ה-20 נעשה שימוש במושג "נוער בסיכון" (youth at-risk) מושג זה מתאר את אוכלוסיות הנוער שעלולות להימצא או כבר נמצאות במצבי סיכון פיזיים, רוחניים ונפשיים (Tolan, Henry, Schoeny, Lovegrove & Nichols, 2014). את התופעה של נוער בסיכון ניתן להגדיר בהתאם למצבם בהווה כאשר המדדים הינם: התנהגויות אנטי חברתיות, עבריינות, תוקפניות והתנהגויות מוחצנות אחרות. לעומתם, ישנם מחקרים (2001 Ogden, & Hagen, 2018; Ladd & Burgess, 2018) שמייחסים את ההגדרה לעברם של אותם בני נוער בהתייחס למצב הסוציו אקונומי בבית בו גדלו. מחקרים שעוסקים במאפייני הסיכון טוענים כי קיימת השפעה רבה לגורמים תרבותיים כדוגמת משפחה, קהילה, דת על הגעתם של נוער למצבי סיכון (Bronfenbrenner, 1989; Hawkins et al, 2009).

בישראל, האמנה לזכויות הילד אימצה הגדרה אחידה, לפיה נוער בסיכון מוגדרים כבני נוער במצוקה החיים במצבים המסכנים אותם במשפחתם ובסביבתם, וכתוצאה ממצבים אלה נפגעה יכולתם לממש את זכויותיהם בתחומים הבאים: קיום פיזי, בריאותי והתפתחותי, השתייכות

למשפחה ולחברה, למידה ורכישת מיומנויות, רווחה ובריאות רגשית והגנה מפני אחרים ומפני התנהגויות מסכנות שלהם עצמם.

תיעוד להתייחסות לנוער ביסכון ניתן למצוא עוד מימי המנדט הבריטי בארץ. בשנת 1940, כתב ג'רום פארל תזכיר אל מר בן ציון מוסינזון – מנהל המחלקה לחינוך של הוועד הלאומי ובו כתב: "בית הספר העממי אינו כולל את כל התלמידים המבקשים ללמוד בו, וכך אינו מראה יעילות לגבי כל התלמידים המבקרים בבית הספר. בית הספר אינו מציע לתלמידיו הזדמנויות שונות ומגוונות, והדבר בא לידי ביטוי בקיצור ובצמצום הביקור בבית הספר". תופעה זו לפיה חלק מהתלמידים אינם מקבלים מבית הספר את היחס הנדרש, ומרבים לאחר ולחסר, הצטמצמה עם השנים, אך עודנה קיימת. משמעותה היא שבני נוער רבים נוטשים את המסגרת החינוכית האלטרנטיבית שמציעה המדינה. ביטוי חמור יותר של תופעה זו היא התנתקות ממערכת החינוך ומוסדות של החברה. כתוצאה מכך, החברה אינה יכולה להנחיל את המסר התרבותי-חברתי ובכך, ישנה השפעה ישירה על התפתחותם של אותם בני הנוער בסיכון. התווית "נוער בסיכון" מתייחסת כיום לקבוצות שונות של בני נוער. תווית זו ניתנת ע"י מומחים שונים. תווית זו נוצרה בעקבות הניסיון של שירותי חינוך ורווחה בהכנת תכניות מניעה יעילות להתמודדות עם תופעות חברתיות בקרב בני הנוער. מטרתה של תווית זו הינה זיהוי מוקדם של אוכלוסיות בעלות סימני סיכון וכך, ניתן להכתיב את דרכי ההתמודדות וההתייחסות המכוונות לאוכלוסיות אלו על ידי השירותים השונים (להב 1999; להב 2000; משרד החינוך, 2015).

ברט ורזניק (Resnick, & Burt, 1996) מציעים מסגרת למונח "סיכון" הכוללת בתוכה ארבעה מרכיבים עיקריים. הראשון נוגע לגורמי הסיכון הקשורים בסביבתו של המתבגר ולהם השפעה רבה על התפתחותו. לרוב, גורמים אלו הינם עוני, סביבה חברתית וקשיים במשפחה. השני, סימני הסיכון שנוגעים להתנהגויותיו של המתבגר שמגבירים את סיכויי לפגיעות והתנהגות שלילית, כמו תפקוד לקוי בבית הספר או נשירה ממנו ומעורבות בפעילות עבריינית. השלישי, התנהגויות סיכון, התנהגויות בעלות פוטנציאל לפגיעה ישירה או עקיפה בשילוב עם גורמי הסיכון וסימני הסיכון. התנהגויות אלו לרוב מתבטאות בשימוש בסמים, צריכת אלכוהול וחברה עבריינית. הרביעי, תוצאות הסיכון, שהן למעשה תוצאות התנהגויות הסיכון שמובילות לריחוק ממערכת החינוך וניתוק מחברה ומשפחה.

קיימים מספר מאפיינים התנהגותיים של מתבגר מנותק. המאפיין הראשון הוא תוקפנות, המתח והתסכול שמלווים את גיל ההתבגרות מובילים להתנהגות תוקפנית. המאפיין השני הינו מין. בגיל

ההתבגרות חווים המתבגרים רגשות וצרכים מיניים שבסופו של דבר, בסיוע נכון יוכלו לנקוט בהתנהגות מינית בוגרת וירכשו יכולת ליצור קשר אינטימי משמעותי. המאפיין השלישי הוא התפקוד החברתי. ככל שהמתבגר משתחרר מתלות בהוריו, כך, קבוצת הגיל מקבלת חשיבות רבה בעיניו. באמצעות קבוצת השווים המתבגר מתאמן ביכולותיו הפסיכולוגיות חברתיות, מגדיר ובוחר את גבולותיו והתנהגותו ומגבש זהות. המאפיין הרביעי הוא האינטלקט. בתקופת ההתבגרות המתבגר מתפתח מבחינה תפיסתית ועובר מחשיבה מוחשית לחשיבה מופשטת. למוסדות הלימוד ישנו חלק בתהליך זה ובהעשרתו. הנוער המנותק נושר ממערכת החינוך ובשל כך, תהליך זה נפגם עבורו והוא מפתח חשיבה דיכוטומית ונוקשה (יוגב, 2013; סבו – לאל, 2017).

לחץ נפשי הינו מאפיין מרכזי בתהליך ההתבגרות בכלל ובתהליך התבגרותם של בני נוער בסיכון בפרט. לחץ זה מהווה פוטנציאל ליצירת אירועי חיים לוחצים שההתמודדות עמם אינה קלה לבני הנוער ועלולה להוביל למצבי משבר ומצוקה. דוגמה למשבר כזה הינו המשבר הזהותי. למתבגרים בסיכון ישנם משברי זהות הדומים בבסיס למשברי זהות של בני נוער נורמטיביים, אך עצמת משבר הזהות גדולה יותר ומלווה בתחושות אי אמון במוסדות ובשירותי החברה (Kaim & Romi, 2015).

גורם סיכון נוסף האופייני לנוער בסיכון הוא מחסור בגורמי תמיכה. הצלחתם של מתבגרים בתקופת התבגרותם תלויה רבות במשאבים הפורמליים בהם הם נעזרים כגון: שירותי ייעוץ מקצועיים, מוסדות חינוכיים ועוד; ובמשאבים הבלתי פורמליים כמו הורים, חברים ושירותי ייעוץ מקוון. בני נוער בסיכון אינם ששים לבקש עזרה, הם מסתייגים מאחרים, תופסים מורים כבלתי הוגנים וחסרי עניין. העמדות השליליות של בני נוער בסיכון כלפי מוסד הלימודים ישפיעו על נכונותם לבקש עזרה ממקורות הקשורים למוסד הלימודים. מתבגרים בסיכון נוטים להיות בעלי מערכת יחסים שלילית ומנוכרת עם משפחותיהם. הדבר בא לידי ביטוי בתקשורת גרועה ורמת עימות גבוהה, ומוביל להעדר תמיכה מהמשפחה. מתבגרים בסיכון מתמודדים עם בעיותיהם באמצעות קשרים חברתיים מחוץ לבית הספר, בעוד שבני נוער נורמטיביים מבקשים עזרה של עמיתים בתוך בית הספר (פאס רותם ובן רבי, 2011).

תופעת הנשירה מבית ספר הולכת ומתרחבת בעשור האחרון, ומערכות החינוך והטיפול בארץ ובעולם מנסות לתת מענה לתופעה זו בבניית תכניות ומסגרות חינוכיות וטיפוליות שונות. בדו"ח של ועדת הכנסת לקידום הילד הוגדרה תופעה זו כתהליך שמתחיל בנשירה סמויה, כלומר כשהתלמיד רשום באופן פורמלי במערכת החינוך וקיים קשר כלשהו בינו ובין המערכת, ואם לא

נעשית התערבות מונעת, הוא מתפתח לנשירה גלויה - מצב בו התלמיד מתנתק מהמסגרת החינוכית. המונח נשירה סמויה או בכינוי הרווח בספרות "Disengagement" מתורגם כניתוק שהוא היפוכו של המונח "engagement" שפרושו חיבור. בהקשר של נוער בסיכון המונח ניתוק מתייחס לתלמידים המתנתקים מבית הספר גם כאשר הם נוכחים בכיתה, אך אינם מחוברים פסיכולוגית ורגשית לנעשה במסגרת הלימודים. בעבר, היה מקובל לראות את נושא ההיעדרויות כשלב בתהליך הנשירה. אך עם הזמן, הבחינו כי ישנם תלמידים שמגיעים באופן סדיר לכיתה, אך הם מנותקים מתהליך הלמידה וההווי של מערכת הלימוד. בהתאם לזאת, הורחבה ההגדרה של התנתקות ומוגדרת כתופעה רב ממדית שמכילה בתוכה התייחסות למוטיבציית למידה, יחס לבית הספר התנהגות וההיעדרויות. כיום, המונח "Disengagement" מתייחס להתנתקות התלמיד בשלושה ממדים: התנהגות, רגש וקוגניציה (להב 2012; קפל- גרין ומירסקי, 2009; ברוך-קוברסקי, קונסטנטינוב ובן רבי, 2018).

להב (2012) במאמרו, מציג מחקר שנעשה באוניברסיטת NCU שפיתח מודל לזיהוי ומיפוי תלמידים בהקשר של מצבי סיכון וניתוק ממערכת החינוך. מודל זה מתבסס על מצבי תפקוד אפשריים בתוך מערכת החינוך, על פי מידת הנוכחות הפיזית והפסיכולוגית במוסדות הלימוד ונחלק ל-4 קבוצות. הקבוצה הראשונה מורכבת מבני נוער שאין להם בעיית נוכחות פיזית או פסיכולוגית. הקבוצה השנייה, הם בני נוער שאין להם בעיה של נוכחות פסיכולוגית והם מוכנים לקחת חלק בלמידה ובמטלות אך יש להם בעיה של נוכחות פיזית סדירה. הקבוצה השלישית, אלה בני נוער שיש להם בעיה פסיכולוגית הפוגעת באיכות השתתפותם התקינה בחיי בית הספר. אולם, אין להם בעיה של נוכחות פיזית סדירה. הקבוצה הרביעית, אלו בני נוער שאינם מחוברים פיזית ופסיכולוגית למערכת החינוך ומוגדרים מנותקים. לפי מיפוי זה ניתן לזהות את כלל הנוער בסיכון, גם אלו שעדיין מגיעים לבית הספר אולם מנותקים ממנו רגשית. בשנת 2016, 367,000 ילדים ובני נוער (עד גיל 17) היו רשומים במחלקות לשירותים חברתיים בישראל (מכון מאיר-גוינט-ברוקדייל, 2017; ילברברג, 2013). נראה אם כן כי תופעת הנוער בסיכון היא תופעה נרחבת שחשוב לתת עליה את הדעת.

1.3 בני נוער חרדים בסיכון

לאוכלוסייה החרדית ישנם קודי התנהגות ברורים ותפיסות תרבותיות שונות מאלו של האוכלוסייה הכללית, כפי שהוזכר לעיל. ואולם, גם חברה זו, כמו חברות שונות בארץ ובעולם, מתמודדת עם תופעת הנוער בסיכון שעוזבים את מערכת החינוך הפורמלית. תופעה זו, מיוחסת לכלל המגזר החרדי על גווניו; חסידים ליטאיים וספרדים. הנוער בסיכון, שנדחק אל שולי החברה החרדית, זוהה לראשונה על ידי היחידות לקידום נוער עוד בשנות התשעים של המאה העשרים. תופעה זו בלטה בעיקר בערים וביישובים מעורבים בהם יש ממשק בין הקהילה החרדית לבין הקהילה הלא-חרדית (יוגב, 2013; זיכרמן, 2015; וייסבלאי, 2012; מלאך ואחרים, 2016).

אבו לאל וחסיין (2011) במאמרם, הגדירו מאפיינים נוספים לנוער חרדי במצב סיכון: השתייכות למשפחה גדולה, העדר הורה מפרנס, מוגבלות פיזית נפשית או לימודית, נוער שזקוק לאבחון ואינו מאובחן. ישנן שלוש קבוצות עיקריות של נוער בסיכון בחברה החרדית. בקבוצה הראשונה נמצאים בני נוער שמתחילים למרוד בחוקים, ההלכות, ובנורמות החברתיות הנהוגים בחברה החרדית, אך עדיין רואים עצמם כחלק מהמגזר הדתי-חרדי. בקבוצה השנייה ישנם בני נוער היושבים על הגדר ואינם מחשיבים עצמם כחילונים ולא משתייכים אל החברה החילונית. בבוקר שמים את הכיפה ובערב עוברים ללבוש את הג'ינס וללכת למסיבות. מציאות זו, מחזיקה חודשים ספורים עד שבני הנוער הללו יוצאים בשאלה והופכים חילונים. בקבוצה השלישית, נמצאים אלו שהפכו חילונים. בני נוער אלו, בשל המעבר לעולם זר שחוקיו והרגליו אינם מוכרים להם, נוטים להסתבך ואף לעבור על החוק. מדובר באוכלוסיית בני נוער אשר אין ביכולתם להתפרנס באופן עצמאי, ללא השכלה פורמלית ומיומנויות בסיסיות כדי לשרוד בעולם החילוני. ובכך הופכת בעיה זו לתופעה חברתית בעייתית ולאתגר לא פשוט עבור החברה הישראלית. תופעה הנשירה והניתוק מהחברה החרדית באה לידי ביטוי בקבוצה זו, המתקשה להשתלב בצורה נורמטיבית בחברה החרדית (יוגב, 2013; זיכרמן, 2014).

על פי הורביץ (2012), הנשירה בקרב הבנים בחברה החרדית מתרחשת בשני גלים. הראשון, הוא המעבר שבין התלמוד תורה לבין הישיבה הקטנה. תהליך המעבר כרוך באתגרי השתלבות והתמודדות עם ציפיות לימודיות גבוהות. צורת הלימוד בישיבות הינה תובענית ואורח החיים בהן לחוץ. חלק מן הנשירה מתרחשת עוד בזמן הלימוד בתלמוד התורה מפאת הקושי למצוא מסגרת ישיבתית תואמת עבורם וחלק נוסף של גל זה מתרחש בחודשים הראשונים בישיבה. הגל השני,

מתרחש במהלך לימודי הישיבה הקטנה כאשר המוטיבציה בהקשר של לימוד תורה וקיום אורח חיים חרדי נשחקת.

החשש של החברה החרדית מפני השפעות חיצוניות מוביל לכך שההתמודדות עם קשיים אישיים ומשפחתיים מתחילה בפנייה לאנשי מקצוע חרדים. ישנו חשש להפנות את הילדים לאנשי מקצוע שאינם מתוך החברה החרדית משתי סיבות: האחת, פגיעה ב"טהרתו" של הנער; והשנייה, שכתוצאה מפער תרבותי תיווצר אי הבנה שתוביל לגישה שלילית מצד המטפל. לצד הפנייה לרבנים ואנשי המקצוע התפתחה בחברה החרדית מערכת של עזרה הדדית, סיוע וייעוץ של אנשי מקצוע שאינם מוסמכים בטיפול בתחומי החינוך והרווחה (וייסבלאי, 2019).

מחקרים שבחנו עבריינים מתבגרים (יוגב, 2013; Annunziata, Hogue, & Liddle, 2006) מצאו כי משפחותיהם של בני הנוער הללו הן בעלות קשרים בין אישיים דלים המאופיינים בקונפליקטים רבים ולכידות משפחתית נמוכה. המשפחה הינה סוכן החיברות הראשון והמשמעותי של האדם ותפקידה, להעניק מעטפת של צרכים רגשיים בסיסיים להתפתחותו של הילד ולצמיחתו. הלכידות המשפחתית משמשת כמגן עבור בני נוער בסיכון. לגיל ההתבגרות ישנו תפקיד משמעותי בגיבוש הזהות והאישיות וברכישת מעמד במשפחה ובחברה. בחברה החרדית השמרנית ישנה התנהגות שמצופה מבני הנוער וקיים לחץ רב לעמוד בציפיות אלו. בחברה זו קיימים ערכים ונורמות שעוברות כמסורת והזהות העצמית של בני הנוער נוצרת מוקדם מן הצפוי מבלי שהם יוכלו לגבש אותה. הזהות הזו יוצרת בלבול רב המתבטא בבחינת הגבולות, התפרקות יצרים והתנערות מערכים. הסכנה שבנשירה בקרב בני הנוער מהציבור החרדי גבוהה יותר משל קבוצות אחרות בייחוד אם הנשירה מתרחשת על רקע של חריגות דתית. במקרים רבים זוהי תחילה של דרך לניתוק קשרים עם המשפחה והקהילה. ניתוק זה מצטרף לחוסר היכרותם של הנוער החרדי בסיכון עם העולם החילוני שאליו הם נחשפים לראשונה, ובהיעדר כלים וידע המסייעים להתמודד עם סיטואציות של מפגשים עם ההווה החילונית במקרים רבים, המתבגרים החרדים בסיכון מגיעים למצבי סיכון קיצוניים, ומתנהגים בצורה שאינה נורמטיבית ואף עבריינית (וייסבלאי, 2019; יוגב, 2013; להב, 2005; פאס, רותם ובן רבי, 2011).

בפרסום של המועצה הלאומית לשלום הילד אודות נתוני הנשירה בקרב בני נוער בסיכון בישראל, בתחילת שנת 2017, מספר בני הנוער הלומדים בכיתות ז'-י"ב עמד על 585,588 (בחינוך עברי) ומתוכם נשרו ממערכת החינוך 12,839 תלמידים. מתוך כלל התלמידי הנשורים בארץ, 7,260 הינם תלמידים הלומדים בחינוך בפקוח חרדי. מתוך כלל הנושרים החרדים, 4,238 נשרו ונותרו ללא

מסגרת חלופית. לשם השוואה, מספר התלמידים שנשרו ונותרו ללא מסגרת בחינוך הממלכתי והממלכתי דתי יחד עמד על 5,148. כלומר, בני הנוער החרדים הנושרים ממערכת הלימוד ונותרים ללא מסגרת מהווים כ-45% מכלל התלמידים בארץ שנותרו ללא מסגרת. תופעת הנשירה בקרב בני הנוער החרדית הינה רחבה במיוחד בשל נטייתו של הציבור החרדי להשהות את הטיפול בבני הנוער והיעדר דיווח מלא של המוסדות החרדים על התלמידים הנושרים (וייסבלאי, 2019: ברמן, 2017).

1.4 סטייה חברתית

על מנת להבין את תהליך הנשירה של בני נוער חרדים, את הגורמים לנשירה ותוצאותיה יתמקד תת פרק הזה בספרות הנוגעת לסטייה חברתית בכלל ולסטייה ממסגרת דתית בפרט. תהליך הנשירה של בני הנוער החרדי מושפע מהיותם יוצאים ממסגרת דתית נוקשה שגבולותיה הדתיים, החברתיים והתרבותיים ברורים היטב לכל חברי הקהילה. אולם, אותם בני הנוער בסיכון מאתגרים את גבולות החברה החרדית. לרוב, העימות עם גבולות החברה הינו סביב נושא של הדת ושמירה על המצוות. מבחינת החברה החרדית היחס לסטייה מן הנורמות המקובלות בה הינו דיכוטומי וחצייה של גבולות ההלכה והדת המקובלים נחשבת לנזק קונפורמיות וסטייה. כתוצאה מהסטייה מהנורמות והערכים הדתיים והתרבותיים המקובלים בחברה החרדית אותם בני הנוער חווים ניתוק ולעיתים אף דחייה ממשפחתם או מקהילתם.

סטייה חברתית היא מונח המשמש לתיאור חריגה או הפרה מנורמות חברתיות. כמו כן, מונח זה משמש בסיס להגדרות ספציפיות יותר של הסטייה כגון: סטייה מינית. גוד בספרו "על הסטייה" (2002) מציג הגדרות שונות לסטייה. כך למשל, ניתן להגדיר את הסטייה במונחים אבסולטיים - עברה על חוקי האל או הטבע, או במונחים פסיכולוגיים כהתנהגות בעלת שורש פתולוגי. הגדרה נוספת היא הגדרה נורמטיבית, המבוססת על ההנחה שהסוציולוגים יודעים להבחין מהן נורמות ולכן יודעים להגדיר מהי סטייה והפרה של נורמות אלו. ההגדרה אחרת היא ההכדחה התגובתית, שגורסת כי היסוד ההכרחי בכל סטייה הוא גילויים ממשיים של תגובה שלילית להתנהגות. כלומר כדי שמעשה או אמונה ייחשבו לסטייה צריכים להתקיים שני תנאים: הראשון, שאנשים אחרים יראו או ישמעו אודותיהם. השני, שאנשים אלו יגנו את המבצעים או בעלי התכונה או יענישו אותם. לפי הגדרה זו מעשה מגונה שאינו גלוי, אשר נעשה מבלי שאיש

יודע עליו אינו נחשב סטייה. (קאבאליון ושהם, 2016 : רהב 1986 : Tittle, 2018 : גוד, 2002 : Druann & Heckert, 2002).

על פי תפיסת יחסי הכוח של פוקו (Foucault, 1983), גם כאשר הפרט משועבד למערכת תרבותית, משפחתית וחברתית אין הוא חסר אוטונומיה לחלוטין. מערכת אינטראקציה חברתית היא דינמיקה של מאבקים על הגדרות מחדש של כוח. פוטנציאל ההתנגדות הוא עדות לאוטונומיה של כל אחד מהפרטים במערכות יחסים אלו. במסגרות נורמטיביות, כאשר קיימת התנגדות בכיוון מלמטה למעלה לעיתים היא סמויה ולעיתים גלויה. והיא מתבטאת במחאה ומשא ומתן. כאשר יחסי הכוח בין הסובייקטים באינטראקציה הם בלתי מאוזנים והופכים לרודנות ולדיכוי של אינדיבידואל אחד בידי האחר, התנגדות הסובייקט, שלכאורה היה כנוע, תפרוץ את הגבולות הנורמטיביים ותתבטא בתחומים פשע, זנות, סטייה ושיגעון.

פוקו הוא שטבע את המונח הטרוטופיה (Heterotopia). מושג זה מתבסס על כוחם של מרחבים חתרניים שלהם ערכים הכופים את התנהגותם של השוהים בהם. לטענתו של פוקו (1983), בחברות סגורות, שהחברים בהן מתראים זה עם זה לעיתים תכופות, מתקיים פיקוח חברתי הדוק ובעטיו רווחת גם קונפורמיות. דורקהיים בדומה לפוקו, טען כי, חברות שהוחזקו יחד נוטות להיות חזקות, וכאשר החברים בהן מתפתים להפר את נורמות, ישנו מעקב ובקרה חברתית בלתי פורמלית שנוטים להחניק את הפיתוי הזה; כולם מכירים את כולם, לחברים אכפת מדעותיהם של אחרים, וכך, נוצר קושי לעשות משהו שאינו מקובל בחברה. יתר על כן, בין חברי החברה קיימת תלות עבור מגוון רחב של שירותים, פעילויות ופונקציות הקשורות באורח החיים של הקבוצה. מכאן, שקשרי היחסים החברתיים נוטים לשמור על מעשי עוולה. הפרות הנורמות נוטות לטפל באופן לא פורמלי, באופן פנים-אל-פנים, בין-אישי על ידי הגורם בעל הכוח או נציגיהם (Bronfenbrenner, 1989).

דורקהיים (2014), גרס שסטייה חברתית אינה דבר בלתי נורמלי, אלא תופעה חברתית רצויה הממלאת ארבע פונקציות: האחת, הסטייה מאשרת נורמות וערכים חברתיים. השנייה, הסטייה מגדירה את גבולות המוסר בחברה. השלישית, תגובת החברה לסטייה מאשרת את אמות המידה המוסריות של החברה. הרביעית, באמצעות הסטייה מתרחשים שינויים חברתיים. הבלתי מסתגלים- הסוטים, על פי הגדרתו, גורמים נזק לאינטרסים של הקבוצה והסולידריות הפגומה

שלחם פוגעת תמיד בקבוצה עצמה. בכוחה של הקבוצה לכפות התאמה ולנקוט באמצעי ענישה כלפי הסוטים.

1.4.1 הסטייה כמושג יחסי

גוד בספרו (2002), טוען כי ההגדרה הנורמטיבית וההגדרה התגובתית מייחסות לסטייה את רעיון היחסיות. הסטייה החברתית היא יחסית ומשתנה לפי המקום והזמן, מכיוון שהנורמות המגדירות אותה הן יחסיות. המושג סטייה מציין התנהגות המפרה נורמה מסוימת. נורמות חברתיות הן כללים וחוקים הנהוגים במקומות מסוימים, המגדירים את המצב הרצוי והמועדף בכל תחום. ישנן קבוצות חברתיות אשר להן רשימת כללים אשר ניתן למצוא אותם במקומות כתובים כדוגמת תקנון, אך ישנם כללים אשר אינם כתובים במפורש. כל פרט בחברה נוהג עפ"י כללים מסוימים בהתאם למספר רב של נורמות מבלי שיהיה מודע להן. לא ניתן לשפוט התנהגויות חברתיות מסוימות עפ"י נורמות חברתיות של קבוצות מסוימות אחרות משום שלכל חברה יש מסגרת של נורמות חברתיות משלה. המונח אומדן, מאפשר בחינה של תופעות חברתיות מסוימות ובאמצעותו לאפיין אוכלוסיות רחבות יותר. בנוסף, ניתן באמצעות השיעור לערוך השוואה של שיעור של תופעה באוכלוסייה לשיעור של אותה התופעה באוכלוסייה שונה (זיינפלד ורהב 2005 : רהב 1986 : גוד 2002).

Cromer (1996), במאמרו טוען כי קבוצות מסוימות נוטות להצדיק את סגנון חייהם על ידי השוואה לסגנון חייהם של קבוצה אחרת. הצדקה זו נעשית בקבוצות מיעוט מאחר שקבוצת הרוב איננה צריכה להצדיק את סגנון אורח החיים שלה. אחת הסיבות להתגוננותם של קבוצות מיעוט הוא החשש שמא החברים בהן ינטשו אותן. החברה החרדית הינה קבוצת מיעוט שעליה להתמודד עם שני מצבים האחד, להסתגל לחברה רחבה וכללית יותר שכן כקבוצת מיעוט הם חיים בתוך קבוצה כללית; והשני, להתגונן מפני הרוב בחברה הכללית. ההתגוננות קורית בשל החשש של קבוצת המיעוט החרדית שחלק מהחברים בה ינטשו את הדת וכך הכוח של החברה החרדית ייחלש. דרך ההתגוננות של החברה החרדית היא באמצעות רטוריקה שמציגה טיעונים כנגד החברה החילונית וייחוס עליונות לחברה החרדית. כמו כן, החברה החרדית מציגה את תופעת הסטייה מערכיה כסימפטום לבעיה, כך למשל הם יציגו את הלבוש הפרובוקטיבי כסימפטום ואת החילוניות כבעיה.

עפ"י Cromer (1996) ניתן להגדיר את החברה החרדית, הסגורה, כ"מרחב סגור", סוג של הטרוטופיה. התרבות, הנורמות והערכים של החברה החרדית הם בעלי כוח מצד אחד, ומצד שני מגדירים את הסובייקט - בני נוער בסיכון - דרך בידול שלו מהחברה הכללית החרדית. פלקוביץ (2011) במאמרו מגדיר את בני הנוער החרדים בסיכון אם הם עונים על שלושה קריטריונים. האחד, צמצום או היעדר קיום דת ביחס לנורמה המקובלת בבית ובמוסד הלימודים. השני, שימוש לרעה בסמים או באלכוהול, והשלישי התרסה של כללי ההורים והבית שמובילה לסכסוך משמעותי בין ההורים למתבגרים במונחי החברה החרדית. גדרות ההלכה מסמלות את גבולותיה של החברה החרדית. חצייתם מהווה נון קונפורמיות וסטייה. סטייה זו מובילה לדחייה וניתוק של אותם בני הנוער בסיכון ממשפחתם ומן הקהילה. ברגע שהנער סוטה מן הגדר ההלכתית הוא מערער על סמכות הוריו דבר שנתפס כאיום עבור ההורים, התנהגות זו גוררת קונפליקטים בין ההורים לנער כאשר ההורים אינם מוכנים להיאבק עמו על פיקוח ובקרה. לרוב צורת ההתמודדות של הורים אלו היא הקשחת עמדות, התעללות רגשית ופיזית כלפי הבן הסורר. עמדה זו מחמירה את מצוקת הבן ומובילה לעיתים קרובות, לגירוש וניתוק מהבית, ומכאן, הנער מגיע לתיוג כ"נער חרדי בסיכון" (יוגב, 2013).

לעתים, ילדים שגדלים בחברה כזאת, כאשר הופכים לנערים מתחילים לשאול שאלות רבות על זהותם, על החברה הסוגה בה הם חיים, על העולם שמסביב. בעקבות השאלות הרבות שנוצרות, הם עשויים להרגיש שהחברה בה הם חיים למעשה שוללת את כוחם ואת זהותם האמיתיים. בשל כך אותם בני נוער מחליטים לעזוב את החברה, את המסגרת הלימודית והקהילתית. ולעתים, המשפחה לא מוכנה לקבל זאת ולכן בני נוער אלה נאלצים לעזוב גם את המסגרת המשפחתית ולנהל את החיים שלהם באופן עצמאי, בעולם שאינו מוכר, ללא אמצעים, ללא חברים, ללא תמיכה והכוונה. כך הם נכנסים למצבי סיכון רבים וקשים: חיים ברחוב, משקיעים את כל המאמצים להרוויח כסף ולא לומדים ואף מתחילים שימוש בחומרים פסיכו-אקטיביים (וייסבלאי, 2019).

מתוך כל האמור לעיל אודות מאפייני החברה החרדית, ואודות בעיית הנשירה בקרב בני נוער, עולות שאלות המחקר הנוכחי - מהי החוויה של בני נוער חרדים בסיכון? כיצד מתמודד הממסד החרדי עם נוער בסיכון? מהם הגורמים האופייניים לנוער בסיכון במגזר החרדי? על מנת לענות על שאלות אלו נערך מחקר איכותני, כפי שיוצג להלן.

2 מתודולוגיה

המחקר הנוכחי הינו מחקר איכותני שמטרתו לבחון את סוגיית הנוער הנושר בחברה החרדית מתוך ראות עיניהם של אותם הנערים ושל המחנכים או המדריכים המטפלים בנוער בסיכון בחברה זו. בכדי להבין לעומק סוגיה מורכבת זו, זו ולנתח את נקודת המבט של בני נוער המתמודדים עם נשירה נבחרה שיטת המחקר האיכותנית, כאשר כלי המחקר הינם ראיון עומק חצי מובנה ותצפית (צבר- בן יהושע, 1996; בר און, 1999). עבודה זו, תתמקד בסיפורם ובחוויותיהם האישיות של בני נוער חרדים בסיכון תוך הבנת הסביבה והמציאות שבה חיו על פי ראות עיניהם. העבודה תתמקד גם בחוויותיהם ובניסיונם של המדריכים והמטפלים בבני נוער חרדים בסיכון בניסיון להבין הבנת התהליכים והגורמים לנשירה.

אסטרטגיית המחקר היא שימוש "בתאוריה מעוגנת בשדה". המחקר האיכותני עוסק במשמעויות שסוכנים חברתיים מייחסים לתופעות חברתיות מסוימות. המטרה של המתודולוגיה האיכותנית היא לייצר מידע מעמיק ומוחשי של הממדים השונים של הבעיה הנבדקת (ששון-לוי, 2006: Queirós, Faria, & Almeida, 2017). במחקר האיכותני ישנו עקרון מנחה והוא הראייה של המציאות החברתית כתוצר של תהליכים ומבנים שונים משפחתיים, חברתיים ותרבותיים. המחקר האיכותני הינו שיח מורכב המכיל בתוכו סתירות וניגודים כאשר בצדו מתפתח שיח רפלקסיבי שמבקש להבין מדוע כך פני הדברים (צבר בן יהושע 2016).

הבחירה בשיטת מחקר איכותנית נובעת משתי סיבות. המחקר האיכותני מאפשר לחקור תופעות שונות ברמת המיקרו ולהסיק מכך על תופעות רחבות יותר ברמת המאקרו (בר און, 1990). כך, מתוך הבנת נקודת המבט של משתתפי המחקר על הסוגיה, ניתן יהי הללמוד באופן רחב יותר על מאפייני הנשירה בציבור החרדי. בנוסף, מחקרים העוסקים בתחומי הבניית הזהות מחייבים פיתוח מערכת יחסים קרובה בין החוקר למושאי המחקר, ולכן המתודולוגיה האיכותנית היא המתאימה למחקר זה כיוון שיש בה מקום לתיאור ופרשנות בצורה סובייקטיבית של המשתתפים מה שמאפשר להבין את המשמעות של התנאים והסביבה בה הם נמצאים ופועלים (לומסקי-פדר וצבר בן יהושע, 2003).

הפרדיגמה הנרטיבית כלולה במחקר האיכותני והיא מושתת על גישה פרשנית ונטורליסטית המבקשת לחשוף את המשמעות שאנשים נותנים לעצמם ולתופעות סביבם. באמצעות חקר נרטיבי ניתן ללמוד על תהליכים המתרחשים בתוך חברות וארגונים. שיטות המחקר האיכותניות כגון

ראיונות, תצפיות, קבוצות מיקוד ועוד הן שיטות שבאמצעותן החוקרים בוחנים את הנרטיבים. באמצעות הבנת סיפורם של המרואיינים ניתן ללמוד ולהכיר באופן מיטבי את התופעה הנחקרת בהתאם לכך, במחקר הנוכחי, מהנרטיבים של המרואיינים ניתן ללמוד על עולם המשמעותיות הסובייקטיבי שלהם, על פרשנויות שלהם לתהליך נשירת בני נוער בסיכון; וכן על משמעות הסטייה מהערכים והנורמות של החברה החרדית (Denzin, and Lincoln, 2005; Riessman, 2008; תובל- משיח וספקטור מרזל א2010).

2.1 אוכלוסיית המחקר, דגימה ושדה המחקר

המחקר כלל 10 משתתפים שבעברם נחשבו לבני נוער בסיכון. כאשר בהגדרה זו, נכללים משתתפים אשר נשרו ממוסד הלימוד וחוו קשיי משפחה או חברה. בנוסף, המחקר כולל גם ראיונות עם 5 מדריכים/מורים המטפלים בנוער בסיכון בהווה. משתתפי המחקר נבחרו לאחר הגדרה מראש. המשתתפים שבעברם נחשבו לנוער בסיכון נבחרו על פי הקריטריונים הבאים: ראשית, הם למדו בביה"ס יסודי המשתייך לציבור החרדי. שנית, בעברם הגדירו עצמם והזדהו כחרדים. שלישית, שנשרו ממסגרת לימודים חרדית. ההגדרה על פיה נבחרו המדריכים/המטפלים היא עיסוק בטיפול בנוער בסיכון חרדי בהווה או בעבר הקרוב. זמן הריאיון ומיקומו נבחר על ידי משתתפי המחקר. הראיונות בוצעו במפגש פנים מול פנים בבתי קפה שונים ברחבי ירושלים.

איתור משתתפי המחקר נעשה על פי שיטת הדגימה "כדור השלג, במסגרתה החוקר עושה שימוש במסגרות חברתיות אליהם הוא משתייך ובמסגרות חברתיות של משתתפי המחקר(שקדי, 2003: Mawhinney & Rinke, 2018). הדגימה במחקר זה הינה מגוונת מבחינת מין, גיל, השכלה ומצב משפחתי וכוללת בתוכה נערים ונערות המשתייכים לציבור החרדי על כל גווניו: ספרדים, ליטאיים וחסידים. המגוון בדגימה זו מאפשר לבחון את התופעה, דבר שמסייע להגדלת היקף נושא המחקר תוך הבחנה בין הגוונים הייחודיים הקיימים בו.

2.2 כלי המחקר

כאמור לעיל, במחקר הנוכחי נעשה שילוב של שיטות איכותניות - ריאיון עומק חצי מובנה יחד עם תצפית, וזאת על מנת לייצר את ההזדמנות להסברים מלאים יותר.

2.2.1 ראיון עומק חצי מובנה

כלי המחקר הוא כאמור ראיונות עומק חצי מובנים. הראיון המובנה למחצה הוא שיטת איסוף נתונים פופולרית שהוכיחה עצמה ככלי תכליתי וגמיש. המבנה של הראיון יכול להיות מגוון בהתאם למטרת המחקר ושאלות המחקר. כלי מחקר זה מאפשר גישה נרחבת אל עולם המשמעויות הסובייקטיביות והפרשנויות אותן מעניקים משתתפי המחקר לחוויותיהם ולאירועים השונים בחייהם. מטרת הראיון החצי מובנה הינה לאשר או לגלות מחדש נתונים ועובדות בנושא המחקר (צבר בן -יהושע, 1996: צבר בן -יהושע 1990: שקדי, 2003: Kallio, Pietilä, Johnson, & Kangasniemi, 2016).

הראיון החצי מובנה משלב בין מבנה שיחה מוגדר ומובנה לבין מבנה גמיש המאפשר לנהל את השיחה באופן חופשי כך שהתערבות החוקר מינימאלית. לכלי מחקר זה מספר יתרונות בהשוואה לשאלון בכתב. ראשית, נוכחותו של המראיין נותנת מבנה למצב הראיון וכך התקשורת טובה יותר. שנית, באם השאלות אינן ברורות המראיין יכול להבהיר אותן כמו כן, ניתן להציג עזרים חזותיים למרואיינים כדי לברר את נקודת מבטם. בנוסף, נוכחות המראיין מאפשרת לו להבחין באי נוחות מצד המרואיין וכך הוא יוכל להציע הפסקה בראיון. לצד היתרונות, קיימים גם מספר חסרונות. כאשר מרואיין נשאל שאלה רגישה הוא עשוי לענות תשובה רצויה יותר מבחינה חברתית. בנוסף, הנוכחות של המראיין והחזות שלו עשויה להשפיע מראש על המרואיינים ועל תשובותיהם (Patton 2002: Newman & Myers : 2007: Kallio, Pietilä, Johnson, & Kangasniemi 2016, McIntosh & Morse : 2015).

השאלות עבור הראיונות נוסחו מראש וחולקו לשאלות פתוחות בנושאים עיקריים בכדי לאפשר למרואיין חופש רב יותר בדיבור ושאלות מפורטות נשאלו בהתאם לראיון ולדינמיקה בו. השאלות המנחות לראיונות מצורפות בנספח מס' 1. זמן הראיונות משתנה ונע בין 25 ד' לשעה וחצי. משך הראיון תלוי באינטראקציה שנוצרה בין החוקרת ובין משתתפי המחקר ותלוי בנושאים שהועלו במהלך הראיונות.

2.2.2 תצפית

מטרתה של התצפית בהקשר המחקר האיכותני היא לעקוב מקרוב אחר התנהגות של קבוצה מסוימת וכך החוקר יוכל לחוות בעצמו את הממדים הסובייקטיביים של התופעה הנחקרת. התבוננות באנשים בסביבתם הטבעית נמנעת מבעיות הגלומות בדיווח עצמי, דבר שמתרחש בשיטות מחקר איכותניות אחרות כדוגמת ריאיון. התצפית חושפת מה אנשים עושים ולא רק מה הם אומרים שכן התבוננות שיטתית באנשים בהקשרים הטבעיים שלהם יכולה לחשוף הרבה יותר מידע ממה שאנשים יכולים לזכור או להיות מודעים אליו ומדווח בשיטות איסוף נתונים המבוססות על דיווח עצמי. התצפית מתייחסת לסביבה הפיזית והחברתית כפי שהיא מתגלה. התצפית היא פעילות של התבוננות מובנית והיא נעשית באופן דיסקרטי על מנת להקליט פיזית ומילולית התנהגויות (Morgan, Pullon, Macdonald, McKinlay, & Antwi, & Hamza : 2015, Gray, 2017).

במסגרת המחקר הנוכחי, התצפית בוצעה במהלך סיור שאורגן על ידי משרד החינוך ויועד לגורמי המקצוע השונים: מפקחים ברשת החינוך החרדית, אנשי משרד הרווחה, קציני ביקור סדיר מעיריית ירושלים וגורמי מקצוע נוספים ממשרד החינוך בכלל ומהיחידה לקידום נוער בפרט. הסיור התקיים ברחובות ירושלים ביום חמישי, 19 ביולי 2018 בין השעות 1:00-22:00. במהלך הסיור עברנו בכמה מקומות בהם מבליים בני נוער חרדים בסיכון בסופי השבוע. במהלך התצפית, עברתי בכמה מקומות בהם מבליים בני נוער חרדים בסיכון על פי הסדר הבא:

גואה - חנות נרגילות ברחוב הרב אגן 8, החנות "גואה" מציעה נרגילות להשכרה ולמכירה. חנות זו ממוקמת במרכז העיר ומושכת אליה צעירים רבים. בשנים האחרונות ניכרת עלייה במספר הנערים החרדים הפוקדים את המקום. בני הנוער מגיעים, שוכרים נרגילה ויושבים קבוצות מחוץ לחנות שם יש שטח לישיבה המיועד לכך. ברקע מתנגנת מוזיקה ובני הנוער נראים יושבים, שותים בירות ומשוחחים. במקום ניתן לראות בני נוער חרדים הלבושים שחור לבן כנהוג בישיבות, כאלה שנותרו רק עם כיפה שחורה, מזכרת למה שהיו פעם וכאלה שאינם נראים כלל חרדים. הקרע הראשון של בני הנוער החרדים בסיכון ממשפחתם ומהקהילה בא ליטי ביטוי בניסיון להתלבש אחרת וביציאה למקומות בילוי שאינם מקובלים בחברה החרדית. בני הנוער בסיכון החרדים מתארגנים כקבוצות על בסיס רעיון מלכד כמו בילוי משותף ופנאי קבוצות אלו יוצרות לעצמן שפה משלהם וקוד לבוש (יוגב, 2013 : להב, 1999).

מרכז תלם - מרכז זה שוכן בבניין הפעמון בירושלים, זוהי "זולה", בראשותו של הרב בניהו דביר מקום זה מהווה מקלט לנערות חרדיות בסיכון. הן נפלטות אליו לאחר שיטוטים ברחובות. במבט

ראשוני זה נראה מקום בילוי רגיל. אולם לאחר התבוננות מבחינים בהבדל ניכר: המקום מיועד רק לבנות ואין אלכוהול כלל. המרכז מאפשר לבנות להגיע באיזה לבוש שהן רוצות ללא כל מגבלות. הבנות מגיעות למרכז ומבלות לצלילי מוזיקה לועזית, רוקדות, מעשנות נרגילות ומשוחחות עם מדריכות ועובדות סוציאליות במקום. כמו כן, המקום מארגן מפעם לפעם סדנאות עבור הבנות כגון: איפור, תסרוקות ועוד.

האוהל - מתחם שנמצא ברחוב מנשה בן ישראל בירושלים במגרש כדורגל. זהו מתחם שפועל בקיץ בלבד מאחורי בית הספר הניסויי בירושלים ברחוב מנשה בו ישראל. המתחם מופעל ל ידי החטיבה לנוער וצעירים בעיריית ירושלים. במתחם פעלו דוכנים שונים ומשחקים שונים. ברקע התנגנה מוזיקה וחילקו אוכל ושתייה. המתחם אינו מיועד רק לבני נוער חרדים, אולם נראה כי מרבית מבני הנוער ששוהים שם הינם חרדים או חרדים לשעבר. בני הנוער נראו ישובים בפינות השונות ומשחקים במשחקים.

השחמט - זוהי רחבה שנמצאת גם היא במרכז העיר ירושלים בפינת מדרחוב בן-יהודה ורחוב לונץ. רחבה זו משמשת כמקום לריקודי רחוב כמו היפ הופ. בריקוד נוטלים חלק בני נוער רבים מאוכלוסיות שונות לצלילי מוזיקה עכשווית שבוקעים מרמקול נייד. מסביב לרחבה מתקבצים בני נוער רבים אם בכדי לצפות ואם בכדי ליטול חלק בריקודים. במקום, היה ניתן לראות נערים ונערות חרדים. ברחובות מרכז העיר מסתובבת ניידת של "עלם" עמותה לנוער בסיכון ותפקידה לאתר בני נוער חרדים בסיכון שמבלים ברחובות, ולנסות להביא אותם למקומות בילוי מבוקרים ללא סכנות.

2.3 תהליך איסוף הנתונים

תהליך האיתור של אוכלוסיית המחקר, בני הנוער החרדים בסיכון הוא רצוף קשיים הן מבחינת איתורם והן מבחינת ביצוע הראיונות, שדרשו מהם לא פעם לענות תשובות שמציפות זיכרונות לא נעימים. חשוב לציין כי סוגיית המיניות בחברה החרדית עלה בראיונות שוב ושוב מבלי שנשאלו על כך בראיונות. הכניסה לשדה המחקר כאמור התבצעה באמצעות מכרים משותפים, כאשר לפני כל ריאיון התקיימה שיחת טלפון מקדימה בה הוסברה להם מטרת המחקר.

2.4 ניתוח הנתונים

2.4.1 ניתוח הראיונות

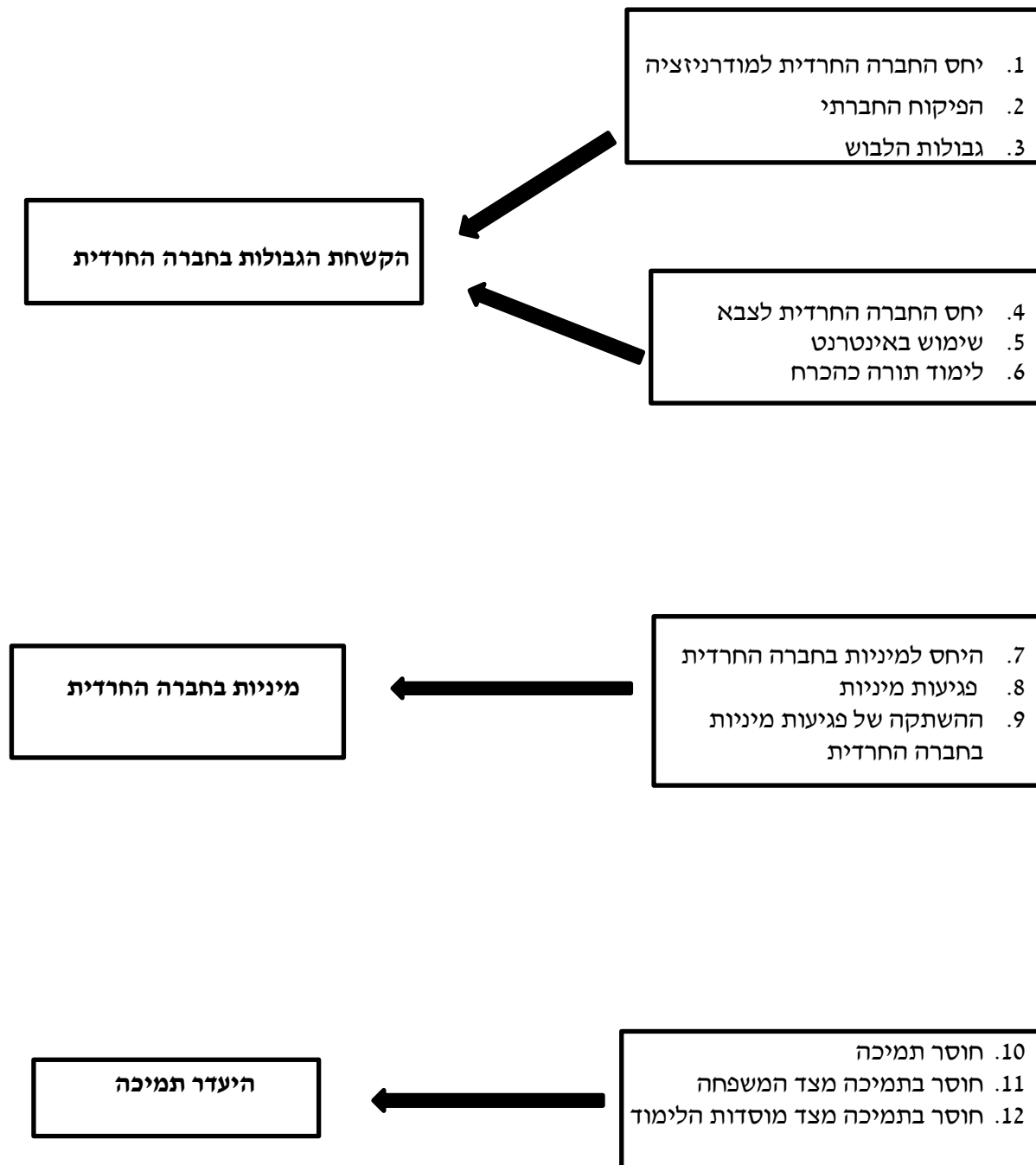
במסגרת הראיונות החוקר נחשף לאמירות ופרשנויות אישיות של הנחקרים המתייחסות לתופעה הנחקרת. תפקידו של החוקר הינו לאתר אמירות משמעותיות במהלך הראיונות ולאגד אותן לדפוסים משותפים, לאחד אמירות ופרשנויות לקטגוריות ותמות מרכזיות שבאמצעותן יהיה ניתן לתת הסבר לתופעה הנחקרת (Corbin & Strauss, 1990).

הראיונות הוקלטו בהסכמת וידיעת המשתתפים ולאחר מכן תומללו. בשלב הראשון בוצעה קריאסודית של כל הראיונות באופן עמוק. בשלב השני רוכזו נושאים משמעותיים ותתי נושאים שעלו מהראיונות ל-3 תמות מרכזיות שעלו בצורה חוזרת ונשנית בכל הראיונות ונמצאו כמתאימות לענות על שאלת המחקר. עבור כל תמה רוכזו ציטוטים בולטים מתוך הראיונות שמבהירים את התמות שנבחרו.

2.4.2 ניתוח התצפית

במסגרת התצפית, על החוקר לערוך רישום שיטתי של תיאור מדויק של התנהגויות ופעילויות על מנת לתאר ולנתח את התופעה הנחקרת תצפית בתנאים טבעיים נעשית באמצעות רישום מדויק וקפדני בסביבה הטבעית והיומיומית של שדה המחקר. היתרון בסוג זה של תצפית הוא תיאור ההתנהגות במצב אמת (רונאל וגוטר, 2003; Creswell, 1998). בהתאם, במהלך התצפית ערכתי רישום שכלל את המקומות בהם צפיתי הכולל תיאור של אופי המקום, ובני הנוער ששהו בו.

2.4.2 תרשים ניתוח תמות וקטגוריות על

2.5 מגבלות המחקר

המחקר האיכותני הינו מוגבל בכך שאינו יכול ליצור הכללות. הכללה למעשה כרוכה בהסקת מסקנות רחבות ואילו מטרתו של מחקר האיכותני אינה הכללה, אלא סיפוק הבנה עשירה והקשרית על היבט מסוים בחוויה אנושית באמצעות לימוד אינטנסיבי של מקרים מסוימים. חלק מהמראיינים בזמן הריאיון היו מצויים במרחק של כ-2 שנים מזמן היותם נוער בסיכון ובשל כך ייתכן מצב של פערי זמן שונים ועיצוב העבר על ידי המציאות העכשווית. כדי להימנע מדיווחים מסוג זה ביצעתי תצפית שכללה כמה מקומות בהם מבליים בני נוער כדי לראות את המציאות בעיני כחוקרת ולנתח באופן אובייקטיבי. חרף המגבלות הללו ניתן לראות כי יתרונות שיטת המחקר זו עולים על חסרונותיה (Beck, Tatano & Polit, 2010).

2.6 אתיקה מחקרית

סוגיית האתיקה במחקר הנרטיבי היא משמעותית משום שהמחקר הנרטיבי עוסק בהבנת המציאות כפי שהיא נתפסת בעיני הסובייקט. בשונה משיטות מחקר אחרות, שיטות המחקר האיכותניות במחקר הנרטיבי כמו תצפיות וראיונות, מעצם טבען חושפות את המראיינים ועלולות לפגוע בפרטיותם (Riessman, 2005). לצורך כך, טושטשו זהויותיהם של משתתפי המחקר ככל שניתן באופן שגם מי שמכיר את שדה המחקר לא יזהה את המראיינים הן המטפלים והן בני הנוער בסיכון.

הליך של הסכמה מדעת הוא מרכזי בסוגיית האתיקה. בכדי ליצור אינטראקציה טובה בין החוקר למראיינים על חוקר להיות כנה ולשתף את המראיין באינטרס של המחקר (Josselson, 2007). בהתאם לכך, תהליך זה התרחש תחילה טרם קביעת הריאיון על ידי שיחה טלפונית בה הוסברה להם מטרת המחקר והאופן בו אשתמש בנתונים העולים מהראיונות. ולפני תחילת הריאיון המראיינים חתמו על הסכמה כתובה. למשתתפים הוסבר, כי במידה וישנם חלקים שהם אינם מעוניינים לחשוף, הם לא יופיעו במחקר. כמו כן, המשתתפים אישרו את הקלטת השמע במהלך הראיונות. למשתתפים הוסברה מטרת המחקר והם הוחתמו על טפסי הסכמה מדעת לפני תחילת הראיונות.

2.7 זווית רפלקסיבית

נושא מחקר זה, שבמרכזו עומדים בני נוער חרדים הנתונים בסיכון, הוא נושא קרוב לליבי. אני עצמי גדלתי בחברה החרדית, ובשנות התבגרותי נחשבתי נערה בסיכון. כבר אז, חשתי בחוסר ההיענות לצרכיה של נערה נושרת בקרב הציבור החרדי ובהיעדר התמיכה החברתית שנערה כמו שהייתי אני, זקוקה לה. כך, נחשף בפניי מגוף ראשון עולמם של בני הנוער החרדים אשר נפגעים אל מחוץ לגבולות החברה החרדית וקוראים תיגר על הערכים שעליהם חונכו. אני מאמינה כי מדובר בנושא שחשיבותו היא מן המעלה הראשונה החברה הישראלית המתפתחת, ויש להעלותו על סדר-היום הציבורי ולהביאו למודעות של מקבלי ההחלטות ולידיעתו של הציבור הרחב. גם כיום, בשנת 2020, החברה החרדית ממשיכה להיות חברה סגורה המתקיימת תחת פיקוח חברתי הדוק כלפי החברים בה.

באינטראקציה ביני ובין בני הנוער בסיכון, היכרותי עם שדה המחקר עמדה לי לזכות מכמה סיבות: האחת, בעת ביצוע הריאיון ידעתי כיצד עלי לפנות אליהם באופן שיעורר את אמונם מחד, ומאידך, יכבד אותם וישמור על פרטיותם. השנייה, בשל היותי נערה בסיכון בעברי הגעתי אל שדה המחקר ללא שיפוטיות וביקורתיות כלפי אותם בני הנוער שראיינתי. יחד עם זאת, אציין כי הקושי בעבורי היה כאשר ראיינתי את חלק מן המטפלים בבני הנוער בסיכון, מבדעות המנוגדות לדעותיי. גם כיום, אני נושאת מטענים מהעבר שמשפיעים על פרשנויותיי, והופכות אותן לשונות מנקודות המבט של חלק מאותם המטפלים.

קושי נוסף בו נתקלתי במסגרת המחקר היה בקביעת לוחות זמנים עם אותם בני הנוער שחלקם עוד מצויים בסיכון (בני למעלה מ-18, אך עדיין נכללים תחת ההגדרה של בני נוער בסיכון). קרה כמה פעמים שהגעתי למקום בו קבענו להיפגש והמראיין לא הופיע על אף שקבענו. למרות זאת, אציין כי למרות היכרותי עם שדה המחקר, השתדלתי לשמור על נקודת מבט חיצונית וזאת בכדי לא לפגוע בהליך המחקר ובממצאיו. כמו בכל מחקר איכותני, ישנן הטיות המושפעות מתפיסתו הסובייקטיבית של החוקר. דוגמא להטיה כזו היא הטיית ההכרות, שיכולה להוביל להטיה של תוצאות: דיווח של תוצאות מסוימות והעדר דיווח של תוצאות אחרות, שאינן תואמות את הידוע לחוקר על הסוגיה הנחקרת (Rothstein, Sutton, & Borenstein, 2005). כיוון שכך, במחקר הנוכחי נמנעתי ככל הניתן מביקורת, והקדשתי מאמץ מכוון לניטרול הטיות שעלולות להופיע במקרים מסוג זה.

ברמה האישית, המחקר העשיר את הידע שלי אודות הגורמים לנשירת בני נוער חרדים. המפגש עם המטפלים ועם בני הנוער עורר אצלי רצון עז לנסות לחולל שינויים שייטיבו עם בני הנוער החרדים. כמו כן, באמצעות המחקר התוודעתי לכלים חדשים בהן נוקטת החברה החרדית על מנת להתמודד עם תופעה זו. במובן זה, יצאתי עם תובנות שונות משדה המחקר מאלו שאיתן נכנסתי אליו.

3 ממצאים

בפרק זה יוצג ניתוח הנתונים של הראיונות שנערכו ושל התצפית המשתתפת. ניתוח נתונים בוצע לאור שאלות המחקר - מהי החוויה של בני נוער חרדים בסיכון? כיצד מתמודד הממסד החרדי עם נוער בסיכון? מתוך הנתונים עלו התמוות, שיובאו להלן.

3.1 "אלוקים זה לא רק של אבא שלי" - הקשחת הגבולות בחברה החרדית

כדי להבין יותר לעומק את תופעת נשירת הנוער בקרב המגזר החרדי, יש לבחון תחילה את גבולות החברה החרדית ואת האופנים שבהם הנוער הנושר פוגש ומפרש את הגבולות הנוקשים הללו. כך נוכל ללמוד מהם הגורמים שמובילים בני נוער חרדי לנשירה מהלימודים ועזיבה המסגרת החרדית ולבחון האם הגבולות האדוקים והקשיחים של החברה החרדית הם אלו הגורמים לנשירתם ולהפיכתם ל"נוער בסיכון". ממצאי המחקר הנוכחי מעלים כי בדומה למחקריהם של קפלן (2000) וזיכרמן (2014), צעירים רבים העוזבים את המסגרות נוטים להשיל מעליהם את הסממנים החיצוניים החרדיים ומסגלים לעצמם אורח חיים חילוני תוך פירוק טוטאלי של המסגרת הדתית שלהם, שכולל את זניחת אורח החיים החרדי ולימוד תורה ומצוות. להלן יפורטו מספר גורמים המשפיעים על בני הנוער שהתראיינו למחקר הנוכחי, ואשר מציבים בפניהם דילמות שונות המחייבות אותם לבחור האם הם בתוך גבולותיה של החברה החרדית או מחוצה לה.

3.1.1 יחס למודרניזציה

חלחול של נורמות מודרניות אל תוך החברה החרדית בשני העשורים האחרונים שינה את המבנה שלה ואף גיוון אותה, כך שנוצרו תתי-קבוצות שונות בתוך החברה וקשת רחבה של עמדות ביחס למודרניזציה. מחד, יש מי שמתנגדים למודרניזציה מכל וכל ומנגד יש מי שמכניסים את המודרניזציה אל תרבותם תוך התאמה מרבית לאורח החיים החרדי. ואולם, למרות שאלו האחרונים נחשבים ליברליים יחסית בקהילה החרדית, גם הם חוששים לבטא את דעתם ולהתנהג בצורה שונה מדי מהכלל (ליוש, 2016 : לב און ונריה בן שחר 2009). הראיונות העלו כי סגירות זו של הקהילה והיחס של השלילה המוחלטת של המודרניזציה הן שגורמות בסופו של דבר לאיתגור

הגבולות על ידי בני הנוער, כפי שניתן לראות בדבריהן של לאה ואפרת המטפלות בבני נוער בסיכון:

"הסגירות יתר הזו, שאפילו לא צריך אותה מבחינתי, החניקה הזאת ולא לדעת כלום מסביב לעולם, היא יותר [משמעותית], כי אתה כל הזמן במסע למה סוגרים אותי, מה כל כך מעניין בחוץ שכל כך סוגרים אותי. אז הם כן מחפשים את העולם".

"אני בעיקרון לא מגדירה את זה כ[בעיה של ה]ציבור החרדי. הבעיה של נוער בסיכון קיימת אצל כולם, אצל כל המגזרים. מה שכן - אצל הציבור החרדי יש את הבריחה, בגלל שהם לא היו חשופים לטכנולוגיה רגילה, אז התשוקה שלהם עולה כי הם מתלהבים. הם רואים פתאום סרט בגיל 16 כשהם לא ידעו מה זה טלוויזיה קודם, אז זה 'וואי, יאללה, אמאליה, בום, טראח, החוצה'. אבל אני לא חושבת שזה דווקא בהקשר, כי זה יושב על דברים של אי חינוך נכון בבית, חנק במקומות שלא היה צריך, וחוסר ידע במקומות שלא היה צריך... וודאי שיש השפעה וברור שבגלל זה הדור נהיה הרבה יותר גרוע ורואים את הירידה של הדור בעיניים".

לדעתה של לאה, המודרניזציה של החברה החרדית הכרחית משום שהסגירות מובילה את הנוער החרדי לחיפוש מתמיד אחר התרבות שקיימת מחוץ לחברה החרדית, ואילו אפרת טוענת כי הסגירות היא הכרח משום שהאינטרנט מוביל להתלהבות בלתי מרוסנת וחיפה לתכנים לא הולמים. אפרת תולה את "הידרדרות הדור" בהשפעת המודרניזציה והיא מבטאת את חששם של הרבנים כי המודרניזציה — ובכללה יציאת גברים חרדים לעבודה, גיוס לצבא ושימוש גובר באינטרנט — עלולים לזרז את ההתערות בחברה הכללית, ואף לסכן את ההתבדלות מפני התרבות המערבית ואורח החיים המתירני, דבר שיגרור בעקבותיו ירידה במישור הרוחני (טרקטינגוט, 2014). חשש זה של הרבנים, אשר מחלחל אל בני הקהילה, יוצר דיכוטומיה ביחס לגבולותיה של החברה החרדית, באופן שאדם צריך להחליט בצורה ברורה האם הוא "בפנים" או "בחוץ" מבלי שישנם אפשרויות ביניים אחרות. כתוצאה בני הנוער נאלצים לבחור בדרך שונה למרות ההשלכות הרבות על הסביבה ועל דרך חייהם. כך מסבירה זאת ליבי נערה שבעברה הייתה בהגדרת הסיכון:

"נוער בסיכון שרואה את הדברים האלה מהצד ואומר 'וואלה, אני כן חרדי... אני כן רוצה לתרום... אז אני אהיה חרדי, במקום ככה להיות במסגרת של ישיבה וללמוד תורה

או בסמינר וללמוד רק הלכות שבת... אני אלמד מקצוע, אני אביא מזה כסף'. ולרוב אלה שהולכים ללמוד מקצועות זה באמת האנשים האלה, הבחורים האלה והבחורות האלה שראו עליהם שהם שונים; שאם לא היה את הדבר הזה, הם מזמן היו נושרים"

ליבי מתארת מצבים שכיחים בהם נערים בסיכון שנמצאים במוסד נחשפים לשינויים בעולם ומנסים לחקות את המעשים הללו, אבל היא מדגישה גם כי הם שונים משאר החברה בשל הקונפורמיות הבסיסית שהוטבעה בהם ותחושת החובה ללכת בתלם שאותה התוותה החברה החרדית בה גדלו. גם בנושא לימודי חול ועבודה ניתן לראות כי הקשחת הגבולות קיימת גם בתחומי לימודי מקצוע והגיוס לצבא. עוד הוסיפה ליבי ותארה את הקושי הרב שהיא חוותה:

"הציבור החרדי לא מקבל [התנהגויות] שהן טיפה שונה ממנו [ממה שהוא מחנך את הילדים]. זאת אומרת במיוחד איפה שלמדתי, הם לא ניסו יותר מדי להבין מישהו שלא מסתדר לו המקום הזה. הם מבחינתם חרדים, כולם בסמינר, לומדים, לומדים, לומדים... ברגע שאתה לא בול במסגרת, אתה כבר לא שם. ו... ברגע שאני לא ממש שייכת, אז אין לי מה להמשיך להיות שם. עכשיו זה ברור שזה מקצין וזה עוד מלא מלא דברים שונים"

מרואיינים רבים תיארו את תחושת הניכור שחשו לפני וכאשר סטו מהדרך המקובלת במערכת החינוך החרדית. כפי שניתן לראות בדבריה של ליבי, חווייתה כנושרת ממערכת החינוך החרדית מערבת את חובת הלימוד המתמדת חובה שלא התאימה לה ואת תחושת חוסר השייכות. בהמשך היא גם תארה איך עם הזמן חוותה הקצנה של תחושת חוסר שייכות מצד הסביבה וחוסר קבלת השונה. תחושות אלו של בני הנוער מובילים אותם לחיפוש אחר אלטרנטיבות שונות בתוך החברה החרדית ואף מחוצה לה.

3.1.2 הפיקוח החברתי

אחד ממאפייניה המרכזיים של החברה החרדית המתבדלת הוא הפעלת מערך פיקוח חברתי הדוק ומקיף על חבריה בכלל, ועל הסוטים ממנה בפרט. הפיקוח החברתי בחברה החרדית הינו רב ממדי ובעל משמעות רבה עבור בני נוער שעוזבים את המערכת החרדית, אבל גם על משפחותיהם שמשלמות מחיר חברתי רב לאי הציות של אחד מחברי המשפחה (זלצברג, 2005; גל, 2014; זיכרמן, 2014). המחיר החברתי הגבוה מהווה איום על היחיד שמבקש לסטות מהחברה, ולפיכך הוא מהווה חלק בלתי נפרד ממערך הפיקוח החברתי. כתוצאה מכך, ישנה רמה גבוהה של ציות ומחויבות, ועצם החברות בקבוצה יוצר תלות גבוהה בין חבריה ומאפשרת את שימור מערכת

הפיקוח החברתי. נורמת הציות היא אמצעי לשמירה על אחידות החברה, והפיקוח החברתי גורם גם לפרטים בעלי הדעות הליברליות באופן יחסי חשש להביע את עמדתם או להתנהג בצורה שונה.

"אפילו פעם [הייתה לי] שיחה עם אמא שלי ואמרתי לה.... 'את מתביישת ללכת איתי ברחוב', ...ואז היא אמרה לי 'נכון, את שאלת אותי אז כן, אני מתביישת' וזה היה בגלל [ההופעה] החיצונית. זאת אומרת זה לא כי אין לי הסבר לזה, כאילו [המראה] החיצוני פשוט גרם להם להתבייש [בי]".

דבורה מסבה את תשומת הלב אל נושא הפיקוח החברתי שחל על חברי הקהילה החרדים, כולל הוריה. היא מתארת כיצד לבושה לא תאם את ציפיות המגזר, ואמה שהתלוותה אליה, התביישה בה, מכיוון שהפיקוח החברתי חל גם עליה. הוכחה נוספת לעניין זה עלתה בראיון עם אביטל :

"כי **אצל חרדים יש עניין של כבוד המשפחה**, במיוחד בחברה ליטאית. כלומר אם אני החלטתי שאני יוצאת ממסגרת חרדית ואני עוברת למשהו שהוא קצת אחר, זה אומר שזה **מפריע לאחיות שלי בשידוכים**, זה אומר שזה מפריע לכלל המשפחה, זה אומר שאבא שלי לא יוכל למכור ספרי תורה לרבנים נחשבים כי יש לו ילדה שהיא מחוץ להגדרה החברתית החרדית... עד היום זה מבטים באוטובוסים ולחששושים מאחורי הגב ושכנים שמדברים ופונים לאמא שלי ולאבא שלי".

לא זאת בלבד שכל חברי הקהילה החברה נתונים לפיקוח חברתי, אלא שחלק נכבד מחברי הקבוצה משתתפים בעצמם בנטל הפיקוח ומדווחים בעצמם על סטיות חברתיות של אחרים. למשל, בישיבות ישנו "משגיח" שתפקידו לבחון בכל עת את "רמתם הרוחנית" של הבחורים ונוכחותם בבית המדרש. המגורים המשותפים בישיבה ואחר כך בשכונות חרדיות יוצרים מטבעם פיקוח הדוק (לב-און ונריה בן שחר, 2009; גל, 2014). בפיקוח החברתי בחברה החרדית לוקחים חלק גם השכנים, החברים, הרבנים וקרובי המשפחה. אביטל תארה את השינוי שלה ויציאתה מגבולות החברה החרדית כגורם משמעותי מאד עבור משפחתה ויכולתה להשתלב בקהילה. סטייתה מגבולות החברה החרדית אילצה את משפחתה לשלם מחיר חברתי כבד : אחיותיה נפגעו בתהליך השידוכים ואביה שילם בפרנסתו.

הסטיה מהמסגרת החרדית יוצרת אפוא דילמות רבות : מחד, בני הנוער הנושרים חווים תחושת אשם וכישלון שלא עמדו בציפיות משפחתם וסביבתם. ומאידך, ההורים נוקטים לעיתים, צעדים חריפים כנגד בן המשפחה "הסוטה", כגון הוצאת הנוער מהבית, בכדי למנוע הידרדרות האחים

ובכדי להגן על שם המשפחה (יוגב, 2013 ; זיכרמן, 2014). כפי שהיטיבו לתאר המרואיינים, הלחץ על בני הנוער גדול יותר ככל שחברי הקהילה נוטלים חלק רב יותר בפיקוח החברתי. משום שהפיקוח קיים גם על הוריהם ואף יוצר השלכות מרחיקות לכת עבור בני משפחתם שמשלמים מחירים חברתיים על כך שהם סטו מן הדרך, בני הנוער מוצאים עצמם לוקחים את האשמה ובוחרים להתרחק ממשפחתם וסביבתם ובכך לסטות מן הדרך המקובלת בחברה החרדית.

3.1.3 גבולות הלבוש

על אף ההבדלים בין הפלגים השונים בחברה החרדית, ישנם מאפיינים חיצוניים משותפים לכלל הציבור החרדי. אחד המאפיינים הבולטים הינו הלבוש החיצוני. החברה החרדית מבטאת את ייחודה הדתי-חברתי בהופעתם החיצונית של חבריה: הגברים לבושים בצבעי שחור-לבן, ציצית וכיפה שחורה והנשים לובשות שמלות ארוכות ועוטות על ראשן פאות או כיסויי ראש (פרידמן, 1991 ; גל, 2015). כחלק מניסיונה של החברה החרדית להגן על עצמה מפני השפעות חיצוניות ישנו פיקוח הדוק על הגוף וההופעה החיצונית של החברים בה, והם נוטים להיות ממושמצים לחלוטין לקודי הלבוש הקפדניים, שכן כל שינוי קל בהופעתו או בהתנהגותו של אחד מחברי הקהילה נתפס כאירוע המצביע על סטייה ממנהגי החברה וכאיום עיקרי על הישרדותה של הקהילה (Hakak, 2009). סטייה כזו יכולה לבוא לידי ביטוי באורך הפאה, בפס או הדפס זעיר על החולצה הלבנה, באורך השרוולים ועוד – כל סטייה כזו מקוד הלבוש עשויה להוביל להדרה, ענישה חברתית ולהוקעה של בני המשפחה כולה. את מידת ההקפדה על הלבוש ניתן לראות בדבריו של מאיר :

"אסור לבוש אפילו הכי קטן שהוא לא מתאים לחרדים. אסור שיהיה מכנס[ים] מכותנה אפילו. ג'ינס, נעליים עם סוליה לבנה אפילו אסור, חולצות לבנות חייב, כובע וחליפה תמיד חייב - שזה דבר שמאוד מקשה בכל אופן על כל אחד באשר הוא, עלי בכל אופן זה הקשה מאוד. יש אנשים שמרגישים נחותים עם המראה שלהם ולפעמים הם עושים דברים בשביל להרגיש יותר טוב עם עצמם ואז אתה בא ולוקח להם את זה אז אין להם ממה להרגיש טוב עם עצמם...יש אנשים שפשוט לא מתאים להם הדרך הזאת ואתה לא יכול לחייב אותם לעשות את זה".

בדומה למאיר, רבים מהמרואיינים חשו קושי לציית לקודי הלבוש הנוקשה ולכל הכללים שלו. מאיר משתמש בתיאור מפורט של קוד הלבוש, בכדי להדגיש את חוסר הגמישות שקיים בישיבות בכל הנוגע ללבוש: "אסור לבוש אפילו הכי קטן שהוא לא מתאים לחרדים". הביטוי 'הכי קטן'

מראה שהדקויות שבלבוש החרדי נוגעות אפילו לסוג בד של המכנסים, וצבע סוליית הנעל כפי שהוא מתאר.

כל המרואיינים במחקר הנוכחי מבקשים לסמן את סטייתם בראש ובראשונה באמצעות אי הקפדה על קוד הלבוש הנוקשה. מדבריו של מאיר ניתן להבין כי אחת הסיבות לכך היא שהלבוש הוא דרך לייחודיות ולביטוי עצמי והוא מעניק לו תחושת ביטחון. בדומה למאמרו של Hakak (2009), גברים חרדים לעיתים רבות חשים קנאה כאשר הם בוחנים את הגוף הגברי החילוני שנתפס בעיניהם כמפותח וחזק יותר מגוף הגבר החרדי שנתפס כפגום. ההופעה החיצונית המטופחת, הבגדים ואביזרי האופנה הנלווים הינם ביטויים לזהות אישית, לשייכות חברתית ולתמורות שהאדם עובר (Almog & Zalberg, 2009).

כאמור, כללי הלבוש המוקפדים חלים גם על נשים חרדיות ומתקיים דיון מתמיד בגופן של הנשים באמצעות סוגיות הלכתיות הקשורות לצניעות בלבוש ובהתנהגות. בחברה החרדית הצניעות היא ערך מרכזי ועליון על-פי ההלכה. בפרשנות האורתודוקסית שמרנית, על הנשים להקפיד על לבוש ארוך וסגור, המכסה את רוב חלקי גופן, ונשים נשואות נדרשות לכסות גם את ראשן. מטרת ההגבלים ההלו החלים על נשות החברה החרדית היא לפקח על מיניותן של הנשים וליצור מחסום בפני הגברים (נריה בן שחר, 2011; זיכרמן, 2014). את חובת הצניעות של האישה היטיבה להסביר ברכה:

"גרביים שחורות, חצאיות ארוכות... אז אם זה נגיד לבוש אז, בחורף, כידוע לך, קר, אבל אצל החרדים חושבים שאסור לשים קפוצ'ונים כי זה לא צנוע, אז צריך לבוא עם הסריגים הדקים האלה, שתמותי בהם מקור. ואם זה גרביים, אסור לשים גרביים שיהיו מחממות. את צריכה לבוא עם הניילון, גרבי ניילון, כשבחוץ 5 מעלות? ירושלים. זה, זה בעיקרון המשבר, הפיצוצים הגדולים, וגם העניין הוא שאת נגיד שואלת 'מה הסיבה לא לשים גרביים שחורות, למה אני לא יכולה לבוא עם זה? קר לי. למה?' ככה. אין תשובה"

ברכה מדגישה בדבריה את הסתמיות של כללי הצניעות הנהוגים במקום בו היא למדה ובחברה החרדית בכלל. על אף שכששאלה מדוע פרטי לבוש מסוימים אסורים, היא לא קיבלה הסברים מספקים. הקשחת הגבולות בנוגע לצניעות של האישה בחברה החרדית היא מעבר לכללי ההלכה, שכן אין איסור ללכת עם גרביים שחורות לנשים, ולכן בנות הנוער חשות כי אין הגיון בכללים הנוקשים שכופים עליהן. מה גם שכאשר הן נחשפות למודרניזציה ולנשים חילוניות, הן נחשפות

לאופנה ולכללי לבוש אחרים. קיים אפוא מתח בין הימצאותן של נשים חרדיות במרחב הציבורי לבין הציפיות החברתיות-דתיות המעודדת אותן לסגירות ולצניעות (ליוש 2015). הכללים הנוקשים בכל הנוגע ללבוש יוצרים תחושה של סגירות אצל בנות הנוער ומאלצים אותן לאתגר את הגבולות הקיימים בכל הנוגע ללבוש, לסטות מצורת הלבוש המקובלת ולהיות מתויגים כמי ש"סוטים" מהחברה.

3.1.4 יחס החברה החרדית לגיוס לצבא

על-פי ההשקפה החרדית, שומרי העיר האמתיים הם אלו היושבים ללמוד תורה משום שהם מגנים על הרוח ועל מגני הגוף באמצעות לימוד התורה. אלו שמצדדים בטענה זו רואים בגיוס גזירת שמד ורואה צורך בהקעת חיילים חרדיים (זיכרמן, 2014). בשנים האחרונות הוחרפו הגינויים של חרדים שמתגייסים לצבא ואחד הביטויים החזקים של החרפת השיח הוא "קמפיין החרד"קים". זהו הכינוי לחרדים "קלי דעת" כביכול המכוון לאלו שבחרו להתגייס לצה"ל. כלפי אותם החרדים מופעלת אלימות רבה, אשר אינה מגונה מצדה של ההנהגה החרדית והם ומשפחתם סופגים אלימות רבה שלעיתים רבות מגיעה אף לכדי אלימות פיזית חריפה (גל, 2013). ניתן לראות את היחס הנוקשה בדבריו של עסקן חרדי בולט שבמקרה מסוים קרא לחיילים החרדים: "שלא להסתובב במדים בשכונות החרדיות, בדיוק כפי שפועלי הזבל לא מסתובבים עם בגדי העבודה" (זיכרמן, 2013).

היחס של החברה החרדית אל נושא זה הינו חריף משום שבהשקפתם התפקיד אליו יועד הגבר החרדי הינו לימוד התורה שבעל פה, והעברתה לדורות הבאים באמצעות לימוד תורה מייגע כל חייו. כל דבר אחר פרט ללימוד נחשב ל"ביטול תורה" השקפה זו נשענת על המשנה הקובעת כי "כל המקבל עליו עול תורה, מעבירים ממנו עול מלכות ועול דרך ארץ" (אבות ג'). כלומר, האידיאולוגיה של קבלת עול התורה פוטרת ואף מצדיקה את הלומדים מחובותיהם הציבוריות השונות. לפי היגיון זה, החברה החרדית מחשיבה את הגיוס לצה"ל כסטייה מן הערך העליון של לימוד תורה (זיכרמן, 2013).

"נניח שאומרים לא להתגייס לצה"ל. כשביררתי בהתחלה שאלתי את הרב שלי למה לא להתגייס לצה"ל, והוא אמר לי 'אתה תתקלקל שם', וכל מיני בנות יהיו בצה"ל, אבל כשאמרתי לו שאני אתגייס למקום חרדי, אז הוא אמר לי 'לא, גם שם יהיו בנות ומשקרים עליכם ולא יעריכו אותך ויזלזלו בך ולא יתנו לך יחס'".

יש הסבורים כי המטרה העיקרית של יוזמת הגיוס היא להפוך את הצעירים החרדיים ליותר ישראלים ופחות לחרדים. לפיכך, כדי להימנע מהשתלבות בחברה הישראלית המודרנית, מתנגדים הרבנים לגיוס לצבא והציבור החרדי מביע רגשות טינה עזים כלפי מי שבכל זאת בוחר להתגייס, כפי שעולה גם מדבריו של זלמן שנתקל בדעות קדומות של הרב שלו שרואה בצה"ל גוף בלתי אמין ומאיים על אורח החיים החרדי. זלמן מתאר חוסר פתיחות טוטאלי בכל הנוגע לרצונו להתגייס לצה"ל.

"אני לא הכרתי לפני זה [את העולם בחוץ]. ידעתי שיש דתיים ויש זה... כאילו לא ידעתי את העומק מה הולך שם בפנים אני הכרתי רק את העולם החרדי. כשהכרתי שיש גם עולם דתי [הכוונה לדתי-לאומי]... בצבא בהתחלה כשהתגייסתי רציתי רק לזרוק הכל, לזרוק את הדת לזרוק הכל כי באתי מלחץ. ואז כשהכרתי את העולם הדתי אמרתי לעצמי שאלוהים זה לא רק לאבא שלי. אני לא שומר שבת כי אבא שלי רוצה... אז כל השטויות שהייתי עושה, מדליק את האור לאבא שלי בשבת, זה סתם משחק ילדים, ואז הכרתי את העולם הדתי והתחלתי לשמור את הדת ממקום אחר לגמרי".

אריאל מתייחס לדתיות שאינה חרדית, אליה נחשף בשירותו הצבאי. בנקודה זו של חייו החל מפנה משמעותי בחייו, משום שהוא החל לשמור מצוות מתוך בחירה וראייה שונה של הדת ולא מתוך כפייה. באופן פרדוקסלי, דווקא הצבא הוא שהפגיש את אריאל שוב עם הדת, ואולם האנטגוניזם של החברה החרדית כלפי הצבא אינו מאפשר לבני הנוער לבחור במסלול של גיוס לצה"ל, בחירה שעשויה להפגישם עם צורות אחרות של דתיות ואף "להחזירם למוטב". השימוש

באינטרנט

השימוש באינטרנט אינו מקובל בחברה החרדית. אולם, בשנים האחרונות חדר המחשב לבתים רבים לצורך שימוש ביתי ואישי. גם ילדים שאין בביתם מחשב אישי, רואים מחשבים אצל החברים והשכנים והם נחשפים אליו למרות ההתנגדות של הרבנים. וכך, הפך המחשב לשיקוף של המתח הקיים בין פתיחות וסגירות בחברה החרדית. גם החברים הליברליים יותר בחברה החרדית, אשר מכניסים לביתם מחשב באופן גלוי חוששים שידעו שהם משתמשים באינטרנט והם מנסים לעיתים קרובות להסתיר זאת (לב-און ונריה בן שחר, 2009).

בעידן של שינוי מהיר והתפשטות של טכנולוגיות דיגיטליות, הקהילות הדתיות נאלצות לבחון את השפעתן על המסורת ועל דרכי החיים שלהן. נוכחותה של טכנולוגיה חדשה עשויה לשנות ואף

לאיים על פרקטיקות המבוססות בקהילה, על ידי כך שהיא תכריח אותם להחליט אם הטכנולוגיה מתאימה לחברי הקהילה או על ההשלכות של השימוש בה למטרות דתיות. התקשורת החדשה מציבה אתגרים לערכי הליבה של הקהילות הדתיות: מסורתיות, שימור תרבותי, זהות קולקטיבית, היררכיה, פטריארכיה, סמכות, משמעת עצמית וצנזורה. הטענה המרכזית כנגד האינטרנט, היא כי הוא כלי העלול לפגוע בגבולות הקהילה החרדית וצפוי לחשוף את חבריה לתוכן לא רצוי וערכים של תרבויות מתחרות (Neriya-Ben Shahr, 2017 Campbell, 2010;).

בחברה החרדית ישנן משפחות אשר הכניסו את המחשב לביתם ואת השימוש באינטרנט לצרכי עבודה, אולם החשש מפניו ומפני החשיפה לתוכן של תרבויות אחרות, נתפס כחלק מסטייה בלתי רצויה מערכי הדת. דברים אלו ניכרים בדבריה של אפרת:

"בגלל שהילדים לא נחשפו לדברים הם מתלהבים הרבה יותר. מבינה? בגלל החנק שהיה כביכול, והמסגרות שלנו שבעצם לא נותנים. אתה רק עם בנים או שאת לומדת רק עם בנות, ואין טלוויזיה ואין אינטרנט. ולא שאני אומרת שזה נכון להשאיר ושיהיה אינטרנט בבית וכו'. לא ולא, אבל ברגע שהם נפתחו, הם נפתחים בהתלהבות יתר של תאוותנות".

לטענתה של אפרת הכנסת האינטרנט לשימוש ביתי גורם לירידה בדבקות הדתית הנוער לא נחשף לתכנים הקיימים באינטרנט לאורך שנות הילדות שלו, ולכן אם וכאשר הוא נחשף, הוא מושפע מיידית ובאופן קיצוני יותר מאשר אדם שחשוף לכך כל חייו. בדומה למחקריהם של Campbell (2010) Neriya-Ben Shahr (2017), החשש מפני האינטרנט הינו שמא ייחשפו לתכנים אשר אינם עולים בקנה אחד עם תכני החברה החרדית, ובכך יסכנו את דבקותו הדתית. השימוש באינטרנט, ובכללו הגלישה לאתרים חברתיים ואתרים שאינם ראויים כביכול לבני נוער, מחייבת את חינוכו של הנער למיומנויות ניצול שעות הפנאי, כגון: שימוש מושכל באינטרנט, הכוונה של הרגלי השיטוט באינטרנט ובמדיה החברתית. בשל הסגירות הרבה בחברה החרדית בנושא האינטרנט והחשש הגדול מפניו, אין הדרכה לבני הנוער המנותקים לשימוש מושכל באינטרנט והגנה מפני תכנים שנתפסים כפוגעניים ומאיימים על אורח החיים החרדי. התוצאה הבלתי צפויה היא שכאשר הם נחשפים לאינטרנט, הם עושים זאת בצורה שאינה מבוקרת ותפיסתם הדתית עשויה להיפגע (יוגב 2013).

חברת הלומדים החרדית מתחנכת על ברכי האמונה הגורסת כי מי שעוסק בתורה מובטח לו שאלוהים ישלח לו את פרנסתו בדרך כלשהי. כמו כן, מקובלת התפיסה שהיציאה לעבודה היא בזבוז זמן וביטול תורה (Livio, 2007; Rashi & Rosenberg, 2015). ישנה אמונה רווחת כי הציווי על לימוד התורה חל על כולם, משום שתהליך הגות ולימוד ממושך עשוי להצמיח תלמידי חכמים. על-פי אמונה זו, על כולם להמשיך לעסוק בלימוד, גם אלה שפחות מוכשרים לכך (פרידמן, 1991; גל, 2015; טרכטינגוט, 2014). האתוס החרדי מבוסס על השקעה בלתי פוסקת בלימוד תורה וזוהי דרך החינוך היחידה שקיימת ובאמצעותה הציבור החרדי יגשים את ייעודו (שאול, 2010; זיכרמן, 2014). מהרציונות ניתן לראות כי לימוד התורה לעיתים רבות אינו קל עבור תלמידי הישיבות. אריאל תלמיד ישיבה לשעבר הסביר עד כמה הישיבה ולימוד התורה היוו עבורו קושי:

"התלמוד תורה וגם הישיבות - זה היה בשבילי חנק. חנקו אותי ממש מבחינה דתית, כל הזמן מראה ותורה ותורה ותורה. לא חינו אותי על דברים אחרים, רק על זה".

עוד עולה מהרציונות כי לימוד התורה היווה חלק עיקרי ונכבד בחייהם של בחורי הישיבות ובחור שאינו מוכשר לכך נחשב לפחות מוצלח. ומכאן הדרך להיווצרותה של תחושה חוסר שייכות היא מהירה:

"היו מבחנים קשים בעל פה על 40 דפי גמרא, ורק מי שהיה משמיע תשובות בקול היה נחשב. וככה היו מודדים מי טוב ומי פחות ואלה הטובים התייחסו אליהם יפה ואלה שלא פחות עניינו את צוות הישיבה "

דבריו של זלמן מוכיחים כי יש חובה לעסוק בלימוד התורה ואף להצטיין בכך. העיסוק המתמיד בתורה ובלימוד לא מאפשר לבחורי הישיבות להתפתח לתחומי עניין אחרים. בניגוד לזלמן שחש תחושת חנק מלימוד התורה באופן שבו למד בישיבה, אוריאל, רואה היום, במבט לאחור את פני הדברים אחרת:

"היום אני אומר 'חבל שלא נשארתי באיזה ישיבה' כי אני אוהב את התורה אבל בגלל שגרמו לי לשנוא את זה אז הסתכלתי על זה אחרת. גם כל השיפוטיות הזאת הייתה מגעילה אותי, שידוכים וכאלה - ישר כל השכונה יודעת. זה גועל נפש מבחינתי"

אוריאל מספר כי אכן הוא אוהב את לימוד התורה למרות שגרמו לו לשנוא את זה, אך עדיין חש את השיפוטיות של הסביבה מעצם היותו שונה. הוא אף תיאר בראיון את ההשלכות שיש למשפחות שבהן יש נער או נערה שאינם הולכים בתלם הלימוד, ונער שאינו מצליח להישאר

במסגרת ישיבתית בשל קשיי לימוד או בשל הדרדרות רוחנית מוצא עצמו בשולי החברה החרדית. כך נוצר מצב בו צעירים רבים מוצאים עצמם ללא השכלה וכישורי חיים בסיסיים שיאפשרו להם לחיות בחברה הישראלית ולהשתלב בה (זיכרמן, 2014).

3.1.5 סיכום

לסיכום, ההיבדלות הרב ממדיית של החברה החרדית והקשחת גבולותיה יוצרת חברה בעלת דפוסי אכיפה נוקשים. חברה זו חותרת לאחידות ודמיון בין החברים בה. מתוך האחידות הרבה שבה נגזר גם הציות לרבנים. סוגיית נשירת בני הנוער מהחברה החרדית יוצרת דילמות רבות המאתגרות את גבולות החברה החרדית ויוצרות "הלם תרבות" עבור בני הנוער שיוצאים לחברה המודרנית החילונית. הלם תרבות זה, מוביל אותם לעיתים להתנהגות שאינה נורמטיבית וחריגה ממסגרת הגבולות הקיימים לא רק של החברה החרדית, אלא גם של החברה החילונית (זיכרמן, 2014; לב און ונריה בן שחר, 2009).

הקשחת הגבולות בחברה החרדית וחוסר הגמישות באשר לשונה שאובים מאופייה הדתי, החברה החרדית מתנהלת כחברת-נגד השוללת ביטויים וערכים תרבותיים של המודרנה. הגבולות בחברה זו הינם בהתאם לפסיקות הלכתיות מחמירות ביותר ובשל החשש המתמיד של היהדות החרדית מפני המודרנה המאיימת על היהדות ההלכתית, חברה זו מתנהלת כחברה מבוצרת שמקשיחה מפעם לפעם את גבולותיה דבר זה מוביל את הנוער לאתגר גבולות החברה החרדית במישורים השונים וסטייה מחוצה להם.

רצונם של בני הנוער החרדים הוא להיפתח אל העולם שמחוץ לגבולות החברה, דבר זה בא לידי ביטוי בלבוש, גיוס לצבא, שימוש באינטרנט ונטישת לימוד התורה, מה שנתפס בקרב חברה זו כסטייה מן הישר (פרידמן, 1999; אלאור 1992) כפי שהיטיבה להסביר זאת אביטל, נערה בסיכון לשעבר: "[בחברה החרדית], יש דרך אחת ללכת בה ומגוון ענק של אנשים שיש להם חשיבה שונה, עם ערכים שונים, רצונות שונים וכולם הולכים על אותה דרך קבועה מראש בעצם. ואין מקום לסטיות קטנות מהדרך הזאת".

3.2 "במגזר החרדי יש סטטוס קוו של השתקה" - מיניות בחברה החרדית

היהדות, שממנה נולדו נורמות דתיות רבות רואה בחיוב את המיניות תוך מימוש הצו התנכ"י "פרו ורבו" והתמקדות בהבאת ילדים לעולם בכדי להבטיח את הישרדותו של העם היהודי גם בתנאים קשים. אולם, במרבית המקרים ביהדות, נאכפת בעלות של הנשים ומיניותן על ידי הגברים. בקבוצות דתיות בכלל, ובחברה האורתודוקסית היהודית בפרט, הופעתן החיצונית של הנשים נגזרת מנורמות צניעות המהוות ביטוי לפיקוח על המיניות שיש בקהילה. חוקרים רבים מפרשים את נורמות הצניעות ואת כללי הלבוש הנגזרים מהם כביטוי לשליטה פטריארכלית וכביטוי לניסיון העלמה של נשים מעין המתבונן, וברובד עמוק יותר כביטוי ליכולת סמלית ומהותית להטיל מרות ולמנוע מרד כנגד ציווי הגברי בדבר זכות השליטה במיניותה של האישה. לדוגמא, כאשר אישה נואפת, קרי אישה נשואה מקיימת יחסי מין עם גבר אחר, אזי ילדיה מנודים במשך עשרה דורות (Leeming, 2003).

בראון מקרתי (1994) במאמרה, סבורה כי נורמות הצניעות המחמירות שמגבילות את התנהגותן של הנשים ומושרשות מגיל ינקות, עלולות להשפיע רבות על אופן ההתמודדות עם פגיעות מיניות אצל ילדים ובני נוער בחברה (זלצברג, 2015: 2005, Schmid, 2007, Zalberg : זלצברג, 2005). עפ"י מאמרם של (Nynäs & Yip, 2016), הדת מגבילה ומדכאת את המגדר ואת המיניות. לטענתם, בשונה מהיחס של הדת למיניות, ההנחה החילונית היא, שמיניות בכוחה לשחרר. כלומר, בהנחה שהדת מגבילה, המיניות בכוחה לשחרר ולהעצים את הפרט ואת חייו החברתיים.

מין ומיניות הן לא רק מרכיב המשפיע על זהותו האישית של האדם אלא גם על ארגונים ומבנים חברתיים ציבוריים. כך גם ההפרדה המגדרית הפיזית בין המינים נוצרה לא רק בגלל ההפרה של הדיכוטומיה המגדרית כשלעצמה, אלא גם בשל ההנחה כי עבירה מגדרית כזו משבשת את המשטר המיני הדואליסטי (לדוגמא, גבריות אצל נשים לסביות). זלצברג (2005) במאמרה, טוענת כי הפיקוח המחמיר על המיניות בחברה החרדית מתבטא במגבלות הנוגעות לגוף, בהפרדה מחמירה בין גברים לנשים במרבית התחומים בחיים. נושאים מיניים נתפסים כטאבו שאין לדבר עליו כלל עד לנישואין. בחברה החרדית קיימים חוקים ונורמות הנוגעים לקהל מעורב של נשים וגברים ויש איסורים רבים על קיום דרשות והרצאות לקהל מעורב. הפרדה זו, היא חלק מדגש יסודי ועיקרי בשמירה על ההפרדה בין המינים. הפרדה זו, מתחילה בגיל שלוש וחלה על כלל המוסדות הדתיים (Hakak, 2009).

ביטוי לטענותיו של חקק (2009) ניתן למצוא בדבריו של נתנאל שמתאר את חווייתו כילד וכנער מתבגר המנותק מהמין השני :

"כל מה שהכרתי מגיל 5 עד גיל 19 זה היה רק בנים. לא חוויתי באמצע איזה בת. אין ספק שזה בלבד לי את החיים. אני חושב שעצם זה שאתה חייב להיות נעול רק עם בנים, אם זה תלמוד תורה או פנימייה, זה דבר שמשבש את הדעת. כי הבנאדם כבר לא יודע להבין את עצמו. גם אתה מרגיש שהסגירות הזאת של הציבור החרדי - הבנים עם בנים, אתה לא מכיר אופציה אחרת, אז כאילו זה מוביל אותך לאיזשהו דיכוי מיני שאתה לא מבין מה זה וכל דבר זה אסור"

נתנאל מדגיש את הקושי בסגירות בחברה החרדית שבה בנים לומדים בנפרד מהבנות ואין ממשק ביניהם. המגבלות הינן פיזיות - מקומות לימוד נפרדים, אירועים נפרדים וכדומה. לטענתו, הסרגציה הזו מובילה לדיכוי מיני אצל המתבגרים לא רק בשל עצם ההפרדה, אלא גם בשל העובדה שאין הסברים ועולות שאלות אשר אין עליהן מענה מצד החברה.

ליבי, נערה בסיכון, מתארת את היחס של הדת והחברה החרדית אל המיניות אשר אסורה עפ"י הדת :

"אני לסבית/טראנס. תמיד כאילו את יודעת נמשכתי יותר לדברים יותר גבריים, לדברים אחרים, סגנון לבוש, דברים שכשביבור החרדי מסתכלים על זה נרא נורא מוזר. והם לא קיבלו את זה, וקיבלתי הערות על זה. הם לא יודעים לקבל משהו אחר. הם לא בנויים לזה. זה ציבור נורא סגור שהסגנון חיים שלהם הוא לשמור על עצמם. זאת אומרת, יש את המסגרת שלהם ואם משהו יוצא החוצה קצת אז מבחינתם הוא הולך להחריב לנו את הציבור החרדי והוא הולך להרוג את אלוהים... לא באתי להורים שלי וסיפרתי להם על היציאה מהארון שלי. הם יודעים את זה. קשה לי לדבר עם אמא שלי, כי כאילו היא יודעת והיא לא מדברת. היא מחכה שאני אדבר"

בדבריה מאוששת ליבי את אשר טענותיהם של Kam-Tuck Yip A and Nynäs (2016) כי לדת ישנן מגבלות אשר מדכאות את המגדר והמיניות. ויסות התנהגות מינית בקרב קבוצות דתיות היא ערך חשוב עבורן והן אלה שקובעות את נקודת המבט על מיניות בקרב חברתן וכן, את התגובה לחריגה מגבולות ההתנהגות המינית המקובלת (Ojo, 2005) ליבי מתארת את חוסר הקבלה של הדת בכלל ושל החברה החרדית בפרט. כחלק מהקושי שלה היא מתקשה להציג את המגדר שלה

ונטייתה המינית בפני הוריה. עוד היא מחזקת את העובדה שלחברה החרדית גבולות הדוקים בכל הנוגע למין ומיניות וסוכני הסוציאליזציה העיקריים מנועים מהעברת מידע אודות ענייני מין וכל מי שסוטה מאותם הכללים עלול להחריב בעיניהם את הצביון של כלל החברה (Nynäs & Yip 2016). ליבי נתקלה ביחס נוקשה כלפיה משום שהיא חרגה מהמסגרת המקובלת והחברה היא זו שהכריחה אותה לבחור להישאר בתוכה או לצאת ממנה. הדיכוטומיות הזו אילצה אותה לבחור.

3.2.1 פגיעות מיניות בחברה החרדית

כאשר חברות סגורות כמו הקהילה החרדית נתקלות בקשיים, הן לעיתים מתקשות לקבל עזרה, כיוון שקיימות מגבלות רבות הסוגרות אותם ויוצרות חסמים המונעים משירותים חברתיים בחברה הכללית לספק עזרה. למרות מיעוט המחקר בתחום זה, ישנם חוקרים המאמינים כי היקף הפגיעות המיניות באוכלוסייה החרדית הינו כמעט כמו באוכלוסייה הכללית.

החברה החרדית, שנושא המיניות אצלה הוא בגדר טאבו, דורשת התייחסות שונה מיתר האוכלוסייה בשל הרגישות התרבותית לנושא הפגיעות המיניות. בשל כך, הוקמו בשנים האחרונות מספר שירותים שמטרתם לתת מענה לתחום זה בחברה החרדית, כדוגמת "מרכז ההגנה" בירושלים, שהוקם על-ידי שירותי הרווחה ומאגד תחת קורת גג אחת שירותים הקשורים בחקירת פגיעות בילדים, בעיקר מחוץ למשפחה, וחלק ניכר מאוכלוסיית היעד שלו היא אוכלוסייה חרדית מירושלים והסביבה. השימוש בשירות זה התאפשר רק לאחר קבלת 'הכשר' מצד הרבנים ומרבית מחברי הקהילה החרדית מעדיפים לפנות אל מרכז זה ולא למשטרה (Otterman & Rivera, 2012 ; פאס רותם ובן רבי 2011 ; Shor & Lightman 2002).

לצד חוסר ההבנה של הנפגע החרדי קיימת גם נטייה להאשמה עצמית ותחושה של חילול עצמי. על רקע זה, בנים חרדים המתנסים בפעילות מינית פוגענית, שעומדת בסתירה מוחלטת עם האיסורים המופעלים עליהם בתחום זה, נפגשים עם מציאות מורכבת. זלצברג (2015) בוחנת את המציאות המורכבת אותה פוגשים בנים חרדים וממצאי מחקרה מראים כי מרבית הבנים, אשר חוו פגיעות מיניות, חוו אותן מצד גורמים המוכרים וקרובים להם, כאשר המאפיין הבולט הוא שהגברים שפגעו היו בעלי סמכות דתית חינוכית עבור הנפגעים. אותם הנפגעים הגיבו לפגיעה בהם בדרכים שונות, החל מהכחשה של עצם הפגיעה וכלה במצוקות נפשיות קשות, תחושת האשמה עצמית של תודעת חטא ופגיעה ביכולת ללמוד. מכיוון שאי עמידה בסטנדרטים הלימודיים תובעניים של המסגרת הישיבתית נתפסת בסטייה בלתי מקובלת בעליל, הפוסט-טראומה של

הפגיעה המינית מלווה גם לעיתים קרובות בהוצאה מהמסגרת הלימודית. וכך, פגיעה מינית אינה מותירה כמעט כל אפשרות להישארות בתוך מסלול ההתפתחות הנורמטיבי של החברה (בן מאיר ולבבי, 2010 : זלצברג 2015 : ברנד 2008).

זלמן, נער בסיכון לשעבר, מתאר דברים אותם חווה בתוך הקהילה החרדית במסגרת הלימודית בה למד :

"ראיתי הרבה דברים שלכאורה שהדת אוסרת אותם, כמו פדופיליה, והיו הרבה רבנים גם ותלמידים שהיו ממש נוגעים אחד בשני ... ואני ראיתי במו עיניי דברים כאלו שקרו... בשלב מסוים התחילו השאלות. בגלל שזה רבנים שבהתחלה כאילו הערכתי והייתי לוקח מהם דוגמא, אבל אחר כך כשיותר הכרתי ויותר הבנתי מה קורה במערכת הזו, אז לאט לאט ירד לי [הערך] מהמקום... בגלל הסיבה הזאת"

הסתירה שבין האיסור התורני והמוסרי, לבין המציאות אותה חווה זלמן, העמידה אותו במצב בו הוא צריך לבחור בין המצפון האישי שלו והאופן בו הוא הפנים את ערכי הטוב והישר, לבין הישארות בתוך מסגרת חרדית שבה מתרחשים דברים הנוגדים את מצפוני. עוד ניתן ללמוד מדבריו של זלמן שכפי שצינה זלצברג (2015), הפגיעות המיניות מבוצעות לעיתים קרובות על ידי רבנים שהם דמויות חינוכיות ומוכרים היטב לילדים שנפגעו מהם.

אוריאל, נער נוסף בסיכון, מתאר אף הוא את הפגיעה מצד אדם מוכר, סמכותי וקרוב לנפגע :

"היה מישהו חרדי שהכרתי ופתאום הוא עשה דברים חמורים מאוד : נגע בילדים בבית כנסת, ופתאום אני רואה שעבדו עלי. ואלו אנשים גדולים, הוא היה דמות אצל הילדים כי הוא היה אחראי על תהילים והוא מוביל קבוצה. והייתה שבת אחת שאני הייתי בדרך לשם וראיתי חלק מהילדים רצים והם אמרו לי : 'תברח תברח, הוא מוריד למישהו את המכנסים' "

התחושה שאוריאל מתאר היא שמעבר למעשה המיני החמור יש תחושת אכזבה קשה, שלכאורה "רימו אותו", כי הרי אותו אדם שעשה את המעשים המגונים הללו הוא אדם "רוחני" וסמכותי. התוצאה היא תחושת בלבול ביחס ליחסי הסמכות בחברה החרדית.

נתנאל הוא נער בסיכון אשר חווה פגיעה מינית בתוך המשפחה :

" נפגעי מינית על ידי אנשים שונים, אם זה גורמים אחראים כמו אבא ושני אחים הגדולים שלי ואם זה גורמים טיפה פחות אחראים שזה שני חברים מכיתות גבוהות בבית ספר שהעזו לעשות דברים מול כל הכיתה... אני לא ידעתי שזה קרה עד שסיפרתי את זה בגיל 16... אני לא ממש אקרא לזה יחסי מין כי הם לא היו בהסכמתי ובכל זאת אני נפלתי כאשם"

נתנאל מתאר תקיפה מינית שהוא כלל לא היה מודע אליה אלא רק בגיל מאוחר יותר. מכיון שנושא המיניות הוא טאבו בקרב הקהילה החרדית, הנושא אינו מדובר כלל במוסדות הלימוד וכתוצאה מכך, התקיפות המיניות מקבלות אצל נפגעי תקיפה מינית חרדים משמעות שונה, של חטא והאשמה עצמית. נפגעי תקיפה מינית אינם נחשבים עפ"י המסורת לחוטאים כלל, אולם, חווית האשמה עטופה בתוכן דתי וכך הופכת את הפגיעה שחוו לחטא שלהם (ולא של התוקף – ר' ברנד 2008), כפי שאמר נתנאל, שעל אף שלא הסכים למין, הוא חש אשם. בראיון עם אורה היא מתארת את חווית האשמה:

"כל התקופה הזאת היו מפגעים מיניים מצד גברים שנפגשתי איתם ואפילו סתם באזור השכונה של ההורים, כשהייתי מיואשת מהכל. וקרה לא פעם ולא פעמיים שגבר הגיע וניסה לגעת בי או זרק מילים כאילו שמגיעים לידי ביטוי כמו זונה, שמבטאים אותך בצורה מאוד לא נעימה וירודה וגורם לזה שאת לא מבינה איפה את נמצאת ומגיעה למצב שאת נשברת, ואז עוד פעם את נופלת למקומות לא טובים"

אורה מתארת נפילה נפשית בעקבות האשמה שהיא חוותה בשל הפגיעות המיניות מצד הסביבה החרדית שבה גדלה. חלק ממרכיב האשמה אצל נפגעי תקיפה מינית חרדים נגזר מהטאבו החרדי שאוסר קיום כל מגע מיני שאינו בתנאי היתר, כלומר בתוך מסגרת נישואים. נוסף לסימפטום האשמה ישנה שכיחות רבה במקרים פוסט טראומטיים לסימפטומים פולשניים, כדוגמת סיוטי לילה, פלאשבקים וזיכרונות טורדניים (ברנד 2008).

נתנאל מתאר את הסיוטים שהוא חווה לאחר הפגיעות המיניות:

"יצאתי לפנימיות ויצא לי טיפה להתחיל לדבר על מה עובר עלי. היו לי פלאשבקים פתאום וכל פעם שדיברתי צץ לי עוד נושא וכל פעם שאני מדבר, אני נזכר בעוד פרטים... נורא הדחקתי את זה אחורה. לפחות 9 שנים זה היה איתי בסוד וזה בחיים לא הפריע לי, כי לא ידעתי [שזה נחשב לפגיעה מינית]... הסיפור הזה היום כשאתה כבר בוגר... זה

תופס אותך ביום יום זה משפיע עליך מאוד! אם זה פלאשבקים, אם זה סיטואציה שמזכירה ואני מתכוון סיטואציה שמזכירה: אפילו שלג, גג רעפים, דברים שפשוט סיטואציות שמזכירות [את הפגיעות], אם רוצים ואם לא רוצים".

לצד תחושות האשמה ישנו פן נוסף שהקהילה הדתית נשענת עליה – שאלת הרע והאל, שאלה מרכזית בהווה של אדם חרדי. כלומר, כיצד אדם שחוה את הרע בגופו (קרי, אלה שחוו תקיפה מינית) יכולים להמשיך להחזיק באמונה החרדית, שהרי שאלת הגמול שמתעוררת אף היא במצבים הללו, היא שאלת "צדיק ורע לו, רשע וטוב לו", משום שבמרבית המקרים הפוגע משתייך לסטטוס חברתי גבוה יותר מבחינה דתית, כמו רב, מלמד בתלמוד תורה וכו'. אנשים אלה אינם מוענשים על מעשיהם ואילו דווקא הקורבן הוא שמשלם מחיר כבד בדמות הוקעה מהחברה. הילדים שהותקפו מפנימים את האשמה שבה מאשים אותם הפוגע, ובכך, נשמר הסדר החברתי ונשמר מעמדו של הפוגע ותפיסת הצדק האלוהי (ברנד 2008).

3.2.2 ההשתקה של פגיעות מיניות

בכל חברה קיים קושי לחשוף פגיעות מיניות בקרבה, אולם, בחברה החרדית, בשל הסגירות הדתית, הקושי הינו רב ומורכב יותר. הנטייה הרווחת היא לשמר את הפגיעות בתוככי הקהילה החרדית מבלי לחשוף אותם. כלומר, ישנם ניסיונות להסוות את הפגיעות המיניות או על ידי השתקתן או על ידי פתירת המקרה בין הפוגע לנפגע או להוריו. כאשר ישנו חשש לפגיעה מינית בקרב החברה החרדית עולה תחושת האיום על הקהילה החרדית בכלל ועל חברה בפרט. המשפחות החרדיות קנאיות לפרטיותן ונמנעות מלחשוף בעיותיהן. אחד הגורמים העיקריים לכך הוא החשש מפני עתידו של ילדן התלוי במידה רבה בשמה הטוב של המשפחה. חשיפת אירועים שלילים בכלל ואירועי פגיעות מיניות בפרט עלול לגרום לפגיעה בשמה הטוב של המשפחה ומכאן נוצרים קשיים רבים עבורה: השתלבות המשפחה בקהילה ובמוסדות לימוד נחשבים ואיכות שידוכי הילדים נפגעת.

לצד החשש לשמה של המשפחה קיים חשש לשמה של הקהילה בפני שאר הציבור בישראל. במרבית המקרים פוסקים הרבנים כי אין לערב את רשויות הממשלה באירוע בשל חוסר האמון שקיים בין חברי הקהילה החרדית ובין רשויות המדינה, ובכך תורמים אותם הרבנים לשימור הסוד בקרבם ולעיתים רבות מונעים טיפול בבעיה בכך שהם מטפלים בעצמם בפוגע מבלי להסגיר

אותו לרשויות ומבלי להתחייב על כך שלא יחזור ויפגע שוב (בן מאיר ולבבי, 2010 : Katzenstein & Fontes, 2017).

ברכה, נערה בסיכון בדבריה מאוששת את תיאוריו של בן מאיר ולבבי (2010):

"יש חוסר אמון כביכול במערכת הזו, של הציבור החרדי, הטרדות מיניות מאברכים. כאילו בן אדם שכל החזות שלו משדרת את כל המה שכביכול אמור להיות הכי בסדר והכי תקין. אז אם את חווה איזושהי פגיעה מבן אדם כזה, זה מערער את האמון. כאילו זה צביעות. חלק מהדברים [הפעולות שנוקט המגזר החרדי] זה להשתיק הטרדות מיניות, לשים אותם מתחת לשולחן לא לדבר עליהם. הם גם לא מטפלים בבעיה, גם לא מטפלים במטרידים, וגם לא במי שנפגע בעצם... זה נדחק הצידה ואין לזה שום מקום לבוא לידי ביטוי"

ברכה מבקרת בדבריה את המגזר החרדי שלטענתה אינם מטפלים בפוגעים, ולא די בכך, גם לא בנפגעים. עוד עולה מהריאיון תחושת הדו פרצופיות בשני ממדים: הממד הראשון בין הפוגע לנפגע - חזותו של הפוגע הינה נורמטיבית ומשדרת אמון, אבל בפועל התנגותו היא פוגענית וסוטה. הממד השני נוגע לאחריותה של הקהילה שאמורה לספק מגן ומשענת, אך בפועל מתנערת מטיפול בסוגיות מהסוג הזה. ההשתקה ומנגנוניה הם תולדה של מאמץ חברתי להתעלם מתופעות חברתיות סוטות המשוועות להתייחסות.

זלצברג (2014) מתארת את חלקם של ההורים במנגנון ההשתקה של הפגיעות המיניות ואת ההשלכות של מנגנוני ההשתקה על ילדים שנפגעו מינית והוריהם. ממחקרה עולה כי דפוסי ההשתקה של המגזר החרדי בקרב נפגעי תקיפות מיניות תורמים רבות להתפתחותו של דפוס קבוע של פגיעה מינית מבלי שהקורבנות יזהו את הפגיעה ומבלי שידווחו עליה. התקשורת החרדית אף היא מראה חוסר נכונות לפרסם מקרים מסוג זה במדיה החברתית ובעיתונות ובכך בעצם משתפת פעולה עם מנגנוני ההשתקה. ההשתקה הזו גורמת לנפגעים להבין כי הסביבה אינה מקבלת את שאירע להם ואינה מייחסת לזה חשיבות, וכתוצאה מכך, אינם מטופלים. ברכה היטיבה להגדיר את מנגנון ההשתקה וטענה כי הנושא נדחק ואינו בא לידי ביטוי והנפגע נשאר עם החוויות והצלקות.

יפי, מטפלת בבני נוער בסיכון, מאפיינת את תופעת ההשתקה וחוסר הדיווח במגזר החרדי:

"נחשפתי [לנושא] ממקרה אישי וממקרים של חברות נוספות. בחברה החרדית כשקורית פגיעה מינית, זה לא העניין של הילד עם הפגיעה המינית ומה שהוא חווה, זה עניין של הפוגע בעצם, של האונס, של המטריד, של המשפחה שלו והכבוד שלה. והמשפחה של הנפגע, בעצם, זה שנאנס, והכבוד שלהם, ואז יש איזושהו טאטוא והסתרה. הדברים נמצאים על השולחן, שני ההורים יודעים, ההורה של הילד הפוגע וההורה של הילד הנפגע יודעים ומודעים לכל העניין ולכל המצב, אבל יש ביניהם איזושהו הסכם: אתה תדאג שהילד שלך יפסיק ואני אדאג לטאטא את זה. אני אשמור על הכבוד שלי ואתה תשמור על הכבוד שלך, וככה זה נסגר בהמון מקרים".

אביטל מסבירה את מעגל ההשתקה כפי שראתה בסביבתה: גם משפחת הפוגע וגם משפחת הנפגע משלבים כוחות כדי לשמור על שמם הטוב, ובכך משתיקים את הפגיעה ואינם מטפלים בנפגע ולא בפוגע שעלול לשוב ולפגוע (זלצברג, 2014: רבינוביץ', 2015).

3.2.3 סיכום

לסיכום, בדומה למערכות פיזיולוגיות של האורגניזם, כך גם החברה החרדית שומרת בקנאות רבה על שימור הסדר החברתי ויחסי הכוח ההגמוניים תוך תיאום תגובה מקסימאלי של כל החלקים בה למקרה של סטייה והפרעה של קצב הרגיל שלה. הקהילות החרדיות דוחות ואף תוקפות כל תפיסה חברתית המאיימת לפגוע בצביונה ובהרמוניה הקהילתית וממשיכות להציג תדמית ציבורית של אדיקות ומוסריות. התדמית הזו, עליה החברה החרדית שומרת, היא שמובילה, לטעמי, לסטייה מן המסגרת החרדית ויוצרת תהליכים שמתרחשים במקביל: האחד, האשמת הקורבן את עצמו שבמרבית המקרים כלל אינו מודע למעשה התקיפה, וכאשר הוא מודע הוא מאשים את עצמו. השני, החברה החרדית נוטה להאשים את הקורבן בתקיפה שחוה ולא את הפוגע. השלישי, הרצון לשמור על שמה הטוב של הקהילה תוך פגיעה משמעותית בנפגע.

תקיפות מיניות בקרב ילדים משאירה צלקות רגשיות ופסיכולוגיות עמוקות שהשלכותיהן משפיעות על כל מחזור חייהם (Leshner & Neustein, 2012; ברנד 2008: Isely, Isely, 2008). נער או נערה חרדים שנפגעו מינית מוצאים עצמם מחוץ למחנה החברה החרדית כתוצאה ממנגנוני ההשתקה שמוטמעים היטב ובשל החוויות הפוסט טראומטיות ובשל חוסר מסגרת תומכת עבורם. מרחב הסטייה הינו קטן ביותר. כלומר, ברגע

שהנער או הנערה מנסים לחשוף את שארע להם הם מוצאים עצמם מחוץ למסגרת החרדית משום שאין מקום לדבר על הפגיעה שחוו. מרבית המקרים מושתקים או מנוהלים על ידי ההורים מבלי שישנה אפשרות לנפגע להביע את דעתו ולכן הם נאלצים לסטות מן הדרך.

3.3 "במגזר החרדי כשנער שיורד מהדרך- המשפחה מנתקת אתו את הקשר" - חוסר תמיכה

גיל ההתבגרות הוא תקופה שאינה פשוטה עבור בני הנוער וכרוכה במצבי לחץ ומצוקה נפשית ורגשית. מצב זה נכון לכלל המתבגרים, ולמתבגרים בסיכון במיוחד. התנהגותם של מתבגרים רבים מאופיינת בשליטה עצמית מופחתת ואנוכיות (רונן ודוויק, 2009). תכונות אלו ניתנות לשינוי על ידי שני גורמים: האחד, מתן דגש מיוחד על בניית מיומנויות התמודדות עם הערכות שליליות, דחייה, ואיומים על מעמדם החברתי, באמצעות ניהול הכעס וטכניקות התמודדות שונות, והשני, סביבתו של המתבגר, שמשפיעה במידה רבה על חייהם. הצלחתם של המתבגרים בתקופה זו נקבעת במידה רבה על ידי משאבי העזרה המקצועיים והפורמליים, כמו מחנכים, שירותי ייעוץ ומשאבי עזרה בלתי פורמליים כדוגמת הורים וחברים וכן, מוקדי עזרה טלפוניים ועצות מקוונות ברשת. מתבגרים בסיכון אינם ששים לבקש עזרה בשל תחושת הניכור ממוסד הלימוד ותפיסת המורים כבלתי אמינים. עמדותיהם השליליות של המתבגרים בסיכון כלפי מוסדות הלימוד משפיעים על נכונותם לבקש עזרה ממקורות הקשורים אליהם. היכולת של המתבגרים לסמוך על אדם קרוב, כגון בן משפחה או חבר שיספק להם תחושת תמיכה ואמפטיה, היא חשובה ביותר (Kaim :Ferrariw, Harriott& Zimmerman, 1998; Lau& Marsee, 2013; Rom 2015).

אלי הוא שוטר מיל"ה² המטפל בבני נוער בסיכון, וכשנשאל כיצד ניתן לסייע לבני הנוער בסיכון בתקופה זו, השיב:

" קודם כל לתת להם להרגיש שאני לא האויב שלהם. אני לא השוטר הקלאסי במירכאות שהם מכירים. תמיד אני מבהיר להם שאני לא שופט אותם. אני בסך הכל באתי לעזור להם... שאני לא רוצה אותם אצלי כלקוח ובגלל זה אני כל הזמן מזהיר אותם ואומר להם שאני לא כמו כולם. בחוץ יש שוטרים אחרים שיודעים רק את המקל. אני מביא לכם פן אחר, משהו אחר, בא מהמערכת, על מנת להסביר לכם איך להתנהג בחוץ כדי שלא יצטרכו לסבך אתכם ואני ממש מלמד אותם [איך להתנהג]."

² מיל"ה – ראשי תיבות: מובילים יחד למען הנוער, זוהי תוכנית חברתית משותפת למשטרה, משרד הרווחה, משרד החינוך וגורמי חוץ נוספים, במסגרתה משתלב קטין המצוי בסיכון בקבוצה אשר מסייעת לו לאמץ ולשמר דפוסי התנהגות נורמטיביים. מתוך:

<https://www.police.gov.il/Doc/TfasimDoc/%D7%A0%D7%95%D7%94%D7%9C%D7%9E%D7%99%D7%9C%D7%94%D7%9C%D7%A4%D7%A8%D7%A1%D7%95%D7%9D%D7%91%D7%90%D7%AA%D7%A8%D7%94%D7%9E%D7%A9%D7%98%D7%A8%D7%94.pdf>

אלי מתאר בדבריו כיצד הוא ניגש לבני הנוער שמלכתחילה רואים בו גורם עוין ומקרב אותם אליו על מנת להחזיר אותם לתלם ועל מנת שיוכלו להשתלב בחברה באופן נורמטיבי. אלי מסביר להם את ההשלכות של מעשיהם הפליליים ומדריך אותם כיצד בכל זאת יתאפשר להם להשתלב בחברה. הוא מדגיש בדבריו אל בני הנוער כי אינו שופט אותם על מעשיהם, אלא מעוניין לעזור להם. חוסר השיפוטיות הכרחי לבני הנוער על מנת שיוכלו לתת אמון במטפל. אלי כמטפל גורם להן להאמין בו ובכך הוא מוביל אותם בחזרה למסלול חיים נורמטיבי ללא עבירות פליליות.

צחי, אף הוא מטפל בבני נוער בסיכון, עובד סוציאלי בהכשרתו מספר כי אחד המקרים שהוא טיפל בו הוא בחור מחסידות אדוקה שהתמכר לאינטרנט. לטענתו, הדבר שסייע לו הוא שהנער לראשונה בחייו פגש אדם שהקשיב לו, שנתן לו תשומת לב. השיחות, ההכלה וההקשבה הם אלו שסייעו לו לשוב למסלול:

"טיפלתי בנער מחסידות, שהוא בחור ישיבה, נראה כבחור ישיבה עם הלבוש החסידי והכל. הוא הכיר את האינטרנט ב'אינטרנט קפה' וגלש ומצא את עצמו בשלב מסוים ממש, מאוד מאוד מחובר ומאוד על גבול המכור. והיו לנו הרבה שיחות, ושיחות האלו אני חושב שמה שקרה זה שלראשונה בחייו היה מישחו שהיה מסוגל לקבל את עובדות החיים ולדבר איתו בגובה העיניים על כך שבאמת זה מפתה, באמת זה מגרה, זה באמת מסקרן מאוד, וזה לגיטימי להסתקרן וזה מאוד הרגיע אותו, הדיבור הזה מאוד הרגיע אותו. נכון להיום הבחור הזה בישיבה והוא מתפקד מצוין."

חיזוק לצורך של בני הנוער בתמיכה וחוסר שיפוטיות מצאתי בדבריה של רבקה שאף היא מטפלת בבני נוער בסיכון:

"דבר ראשון אני חושבת שצריך להכיל אותם, להיות איתם תמיד שהם צריכים. אף פעם לא לצעוק עליהם ולהגיד להם שהם עשו משהו לא טוב. כאילו, שלב ראשון זה תמיד להיות שם בשבילם. התמיכה והאהבה זה מה שישאיר אותם אצלנו ועדיין לקבל אותם כמו שהם. הם לא מתכוונים לעשות רע לאף אחד. קשה להם, הם במצב נפשי קשה"

רבקה, גם היא מתארת את הצורך העז בתמיכה, הכלה ואהבה בתהליך הטיפול בבני נוער בסיכון. רבקה מסבירה כי הצורך הראשוני של בני הנוער הוא תמיכה ואהבה ועל המטפל להיות שם בשבילם ולהוות עבורם מקור תמיכה והכלה. רבקה מדגישה כי ההנחה היא שבני הנוער אינם

מתכוונים להרע לסביבתם במעשיהם והם אלו המבטאים את מצבם הנפשי, ולכן יש להתנהג עמם בחוסר שיפוטיות, בצורה רכה ומכילה ובכך לגרום להם לשוב למסלול חיים נורמטיבי עבורם.

מאיר, נער בסיכון תולה את הסיבה לתופעת הנשירה בקרב בני הנוער החרדים במחסור באנשי מקצוע שיהוו אוזן קשבת עבורם. לדבריו, אותם האנשים מצפים מבני הנוער לנהוג בדרך חיים הנהוגה בחברה החרדית מבלי לתת תשומת לב לרצונותיו וצרכיו של המתבגר, ובכך הם דווקא גורמים לנשירתו:

"אני אישית חושב שזה יותר הכיוון של מחסור באנשים [שניתן] לדבר איתם... להפנות אליהם את הבעיות שיש לך ולא אנשים שבעצם לא כל כך מתייחסים לבעיות שלך, אלא יותר מתייחסים למה שהם רוצים שתצא. יש הרבה ציפיות ממך ולפעמים הם לא מבינים שלא כל אחד מתאים לממסד והם לא גמישים איתך וזה בעצם גורם לנשירה, כי אם אתה לא יכול לדבר עם מישהו על מה שאתה צריך, אתה נושר".

3.3.1 חוסר תמיכה מצד המשפחה

המשפחה נחשבת למוסד החברתי החשוב ביותר בחברות רבות בעולם. מרביתן מחשיבות את המשפחה כמקור בסיסי לסוציאליזציה, מענה לצרכים רגשיים לתחושת השייכות, תמיכה רגשית וחברתית הנחוצים להתפתחות הילדים. במרוצת השנים הולכת ומתבררת השפעתם המשמעותית של הורים על התפתחותם ותפקודם של ילדיהם הן על היותם ילדים ועל התנהגותם כלומדים והן על היותם בוגרים כאזרחים עובדים. השקעת ההורים היא זו שמאפשרת לילדיהם להשיג משאבים ומעמד. יחסי הורה-ילד שאינם תקינים מצביעים על סביבה חברתית מתוחה, קשה, המעודדת אימוץ אסטרטגיית חיים אנוכית ואימפולסיבית. תנאי חיים אלו מצביעים על ההשפעה של איכות האינטראקציה בין ההורה לילד על תכונות האופי של המתבגר. הורות כוללת טווח רחב של פעולות, בהתאם לתרבות ולמשימות ההתפתחותיות שבפניהן עומדים ילדים ובני נוער. פעולות אלו כוללות מערכת יחסים חיובית, תקשורת פתוחה, תמיכה רגשית, מתן עצות וידע, מעורבות גבוהה בחיי הילדים וניטור תמיכה בהתנהגויות המקדמות הסתגלות טובה, למשל בבית הספר ומניעת התנהגויות הפוגעות בהסתגלות כמו התרועעות עם קבוצות שוליים. מערכות היחסים של מתבגרים עם הוריהם ועם בני משפחתם הן בעלות חשיבות רבה ברווחתם הנפשית ובבריאותם (Sandler, Schoenfelder, Wolchik & MacKinnon 2011: Láng, & Bereczkei, 2015).

(Birkás, כהן, 2015: שורק ונבות 2016).

אורה מספרת כי הוריה לא תמכו בה, אולם אחיותיה הגדולות כן תמכו בה, ואף על פי כן, תמיכתן לא היוותה תחליף לחוסר תמיכתם של הוריה. לטענתה, בני נוער בסיכון צריכים להרגיש נאהבים ונתמכים על ידי הוריהם למרות שאינם הולכים בדרך המצופה מהם:

"מצד האחים כן הייתה תמיכה, תמיד האחיות הגדולות היו שם, אבל זה לא כמו תמיכה מאבא ואמא שזה משהו אחר ... אני חושבת שנוער בסיכון, במיוחד במגזר החרדי, צריכים את התמיכה של החום והאהבה, להדגיש אצלם את הנקודות החזקות שלהם"

זקרי, הספני ורזמג'ואי (2013) במאמרם מחלקים את סגנונות ההורות לשני האלמנטים העיקריים המאפיינים את סוג ההורות: הכלה ותובענות. סגנון הורות תובעני מוגדר כהיעדר או נסיגה של תמיכת ההורים ומילים או התנהגויות פוגעות. כמו כן, סגנון זה מאופיין בצורך שליטה בהתנהגותם של ילדיהם וזאת בכדי להפוך את ילדיהם להיות מתואמים עם כללי המשפחה על ידי פיקוח והטלת משמעת. ההורים הסמכותיים הינם הורים תובעניים יותר, קפדניים ודוגלים בציות ללא עוררין מאת ילדיהם על ידי הצבת דרישות גבוהות. ילדים שגדלו תחת סוג זה של סגנון הורות הדורשת מעקב אחר הכללים נמצאים בסיכון ומפתחים הערכה עצמית נמוכה משום שהם חשים כי הערך של דעתם אינו חשוב. ילדים להורים מסוג זה עלולים להיות תוקפנים או עוינים ומוקד כעסם הוא כלפי הורים במקום להתמקד ביצירת עתיד טוב יותר בעבורם.

האגודה האמריקנית לפסיכולוגיה (American Psychological Association, 1991) טוענת כי ילד שגדל עם סוג זה של הורים התנהגותו היא מרדנית, אימפולסיבית, שתלטנית, חסרת מטרה ונמוכה. עבור בני נוער בסיכון רבים בית ההורים אינו משמש ככתובת לסיוע, תמיכה רגשית וייעוץ בכל הקשור לעתידם, ובמקרים כמו בני נוער חרדים היוצאים בשאלה, לעיתים הקשר עם המשפחה הופך עלול להפוך לצורה של ניכור דחייה ובוז (Kerr & Stattin, 2000: בן נון 2017: Padilla-Walker, Christensen & Day, 2011).

דבורה, נערה בסיכון, מתארת סביבה שאינה תומכת ומציינת כי מקור התמיכה העיקרי עבורה הייתה מחוץ לבית:

"היה לי תמיכה אבל לא מבית. פגשתי מישהי שהייתה הולכת איתי להליכות והיא הייתה אוזן קשבת... הייתי גם איזשהו מוטציה חדשה כזאת. זאת אומרת, האחים שלי די הלכו בתלם ופתאום אני גם מתווכחת איתם על אורך חצאית ... להגיד שבאמת זה

מתוך דאגה שאני אשאר במגזר החרדי, לא, פשוט דאגה לאינטרסים שלהם ושלא יהיה להם בושות. אני לא הייתי פקטור בכלל. פשוט אטימות. לא מאשימה אותם כי הם גם חיו במקום מאוד מאוד סגור... ההורים שלי באיזשהו שלב היו פעמים שהם ניסו לדבר כאילו יפה והיו פעמים שממש [לא]... תביני לבד, דרמות מפה עד הודעה חדשה".

דבורה מספר את שעבר עליה בזמן ההתבגרות מבחינת הבית. ומתארת את עצמה כשונה בנוף המשפחתי ביחס לאחיה שהלכו בתלם. הקושי הגדול בעבורה היה האטימות של הוריה כלפיה. דבורה מציינת כי האטימות הזו לא נבעה מתוך דאגה לעתידה או לצרכיה בהווה, אלא מתוך החשש של הוריה להיות חריגים בנוף החרדי. השינויים החיצוניים של דבורה בתקופה זו גררו ויכוחים עם ההורים שלעיתים ירדו לפסים תוקפניים כלפיה ויצרו מתח רב בינה לבין הוריה ובינה לבין משפחתה.

סגנון הורות מכילה, לעומת זאת, היא התמיכה ההורית שמשלבת מגוון רחב של ביטויי אהבה, טיפול, חיבה, טיפוח, תמיכה רגשית ותשומת לב לצרכיהם ודרישותיהם של ילדיהם. מתבגרים להורים בסגנון זה חשים תחושת שייכות, משום שהוריהם נמצאים שם כדי לתמוך בהם. הובה ואחרים (2009) מציינים כי התנהגויות הורות תומכות קשורות באופן שלילי לעבריינות, דבר המצביע על כך שרמות גבוהות של תמיכה וחום קשורות לרמות נמוכות של עבריינות וכי רמות נמוכות של תמיכה או אפילו דחייה קשורות לרמות גבוהות של עבריינות (Sandler, Schoenfelder, Wolchik & MacKinnon, 2011; Padilla-Walker, Christensen & Day, 2011).

תמיכה ומעורבות הורית, ניטור הורי ותקשורת טובה עם ההורים מהווים גורמי חוסן אל מול התפתחות של התנהגויות סיכון למיניהן. ממצאי מחקר אלו תואמים את ממצאי המחקר שנעשה ע"י אוניברסיטת בר אילן בשנת 2014 החוקר את בריאות, רווחה נפשית וחברתית ודפוסי התנהגויות סיכון בקרב בני נוער בישראל. נמצא כי תמיכת ההורים קשורה בבריאות הנפש, וככל שתמיכתם של ההורים גבוהה יותר רמות הדיכאון והחרדה נמוכות יותר. עוד נמצא כי בני נוער אשר נמצאים בקשר חזק עם משפחותיהם מדווחים על תחילת קיום יחסי מין בגיל מאוחר יחסית ועל רמות נמוכות של שתיית אלכוהול ועישון (Hoeve, Dubas, Eichelsheim, Van der Laan, Smeenk, & Gerris, 2009; הראל פיש, וולש, שטיינמץ, לובל, רייז, טסלר וחביב, 2014).

יהאמת שבתחילה אמא שלי לקחה את זה [שנשרתי] קשה והייתה תקופה די ארוכה שלא דיברנו... והמקור תמיכה שלי היה בעצם אבא שלי... אמא שלי פשוט הבינה ולמדה להגיד תודה על מה שיש, שהילד שלה ברוך השם בדרך טובה ולא עברין זה עדיף מאשר שיהיה לך בן שהוא תלמיד חכם. מצד שני, לא בחור טוב מה שנקרא... מה שעזר לי זה הפתיחות שלי עם ההורים שאף פעם לא דחפו אותי לעשות שום דבר, תמיד רצו שאני אעשה את זה [תורה ומצוות] על דעת עצמי. וזה מאוד דחף אותי לחזור למקום שאני היום כי בעצם שם אני מרגיש הכי שייך ושם הכי נוח לי, וכנראה כל מה שחזרתי בשאלה היה נטו ממקום של התנגדות של כפייה, ובעצם גיליתי שאין עלי שום כפייה והחלטתי לחזור"

מאיר הוא נער שיצא בשאלה בגילאי העשרה וחזר בתשובה בהמשך. הוריו של מאיר כל אחד מהם נהג באופן שונה. בתחילה אמו התקשתה לקבל את השינויים שלו, ואילו אביו היווה עבורו מקור תמיכה. עם הזמן אמו של מאיר השלימה עם הדרך שלו והבינה כי בנה שינה את דרך האמונה שלו, אך לא את דרך החיים שלו ולא הפך לנער שמתעסק בפלילים. מאיר מסביר כי מה שעזר לו זוהי התקשורת הפתוחה עם הוריו ושהם לא הקשו עליו ודחפו אותו לקיים תורה ומצוות, אלא נתנו לו ללכת בדרך שלו תוך תמיכה והכלה. מאיר מציין כי כשגילה שאין כפייה מצד הוריו לקיום המצוות וזוהי הבחירה שלו, הוא חזר בתשובה. הוריו לכאורה אפשרו לו ללכת בדרכו מבלי כפייה מצדם. חיזוק לצורך הזה של בני הנוער ללכת בדרכם מבלי כפייה, אלא מתוך הכוונה והבנה עלה מתשובתו של אריאל (נער בסיכון) לשאלה מה היית מציע למטפלים בנוער בסיכון :

"פשוט להיות עם הילד ולא ללכת עם החינוך שלהם, ללכת עם החינוך של הילד. איך שהילד הולך לתת לו את הכלים בזמן הנכון".

לטענתו יש לאפשר לילד להתנסות בדרך שונה מזו המקובלת בבית מבלי לכפות, אך, כן לעמוד לצדו ולתת לו את הכלים להתמודד. צחי הוא מטפל בנוער בסיכון וכשנשאל כיצד לדעתו יש לסייע לנוער בסיכון השיב :

"צריך להסתכל בהסתכלות רחבה ומערכתית ולראות איך אנחנו מסייעים לנוער בכל מיני הקשרים. אם זה קשר של המטפל עם ההורים של הנער, ולנסות לסדר להם ייעוץ והדרכה, אם זה קשר של המטפל עם המורים ואנשי צוות בית הספר של הנער, אם זה קשר עם המעסיקים שלו. הרי אנחנו צריכים את ההורים כמנועים, כאלו שייתנו איזשהו

דרייב לילד להיות בקשר איתנו ... ולפעמים דווקא בגלל שההורה חלש הם מחפשים את

הקשר"

צחי מראה את הצורך של המטפל בשיתוף הפעולה מצדם של ההורים. ישנה חשיבות רבה לשיתוף פעולה זה משום שהמטפל יכול להתוות דרך שאינה מקובלת על ההורים ובלי שיתוף פעולה זה נועד לכישלון. ולפיכך, יש צורך בסיסי בשיתוף פעולה עם ההורים, כך שההורים יבינו את הנער כמו שהמטפל מבין את הנער ויאפשרו לו לעבור את הטיפול גם אם הדרך אינה כזו שתואמת את אורח חייהם. כחלק ממערך התמיכה יש צורך הכרחי של התגמשות ההורים אל מול הנער ודרך חייו למרות שדרכו מהווה סטיה לדרך חייהם, אשר לה גבולות ברורים ונוקשים. תמיכה זו כוללת גמישות רבה יותר אל מול הנער החרדי בסיכון.

3.3.2 חוסר בתמיכה מצד מוסדות הלימוד

למוסד הלימוד משימות רבות חשובות לבני הנוער - חינוך התלמידים, ללמד אותם בקיאות בנושאים הנלמדים, הקניית אחריות ועוד. לצד המשימה הזו מורים והורים רבים תומכים בגישה חינוכית רחבה יותר הכוללת שיפור יכולות רגשיות חברתיות של התלמידים ומעורבות אזרחית. כמבוגרים, המורים ממלאים תפקיד חשוב וביכולתם להבין את התלמידים במצבים מבלבלים שעלולים להיות מסוכנים עבורם. כמו כן, המורה משמש כמודל לחיקוי ובית הספר משמש כמקלט מפני מצבים מסוכנים. בית הספר מסייע למורים לפתח אסטרטגיות קונקרטיות לטיפול בפשעים בבתי הספר ובמענה לאלימות. בהתחשב במרכזיותם של המורים בחיי התלמידים, אנשי מקצוע יכולים לעבוד בשיתוף עם מורים וליצור סביבה בטוחה ותומכת בבית הספר (Greenberg, Weissberg O'Brien, Zins, Fredericks, Resnik, & Elias, 2003: Bowen, Richman, Brewster, & Bowen, 1998).

נתנאל, נער בסיכון שלמד בפנימייה לנוער בסיכון, ממחיש בסיפורו את החשיבות של הקרבה בין המחנך לבין התלמיד :

"היה לי בפנימייה מטפל שעשה הרבה מעבר למה שהוא צריך : אם זה לראות שקשה לי ולהגיד 'יאללה, בוא נצא קצת להסתובב'. הוא יודע כמה אני אוהב כלבים, אז אפילו ללכת לאותו פארק שכונתי ... בשעה שהכלבים יוצאים להסתובב עם הבעלים שלהם ... זה לא ההגדרה שלו לתפקיד לצאת איתי. זה לא ההגדרה שלו לתפקיד לקחת אותי לקניון, לשלם עליי סרט בל ממים, ולקחת אותי לאכול ולא לדבר על הטיפול בכלל, רק

לתת לי מקום ... המטרה שלו הייתה להבהיר לי שיש אנשים שאכפת להם ובלי

אינטרס. הוא ללא ספק אחד הדמויות העיקריות בנושא הזה".

נתנאל מספר שהמדריך בפנימייה הקדיש עבורו זמן גם מחוץ לפנימייה, ופשוט הקשיב לו ותמך בו בדרכו מבלי לתת לו תחושה שזה טיפול או חובה, אלא ממקום של דאגה והכלה. נתנאל הבין עם הזמן שהמטרה של המדריך היא להוכיח לו שיש אנשים שדואגים לו ואכפת להם. בדרך כזו של שיתוף, הכלה ושיחה הוא בנה אמון אצל נתנאל. כאשר המחנך יוצר קשר של שיח עם תלמיד המושתת על היכרות עמוקה עמו, זה מאפשר לתלמיד להכיר אותו כאדם ולא רק כמחנך בעל מקצוע שתפקידו להקנות ידע לימודי ולהשליט סדר. על מנת ליצור שיח פתוח שכזה על המבוגר, המחנך, לערוך כמה וכמה מפגשים על פני תקופת זמן ולהשקיע בצורה אינטנסיבית בכדי ליצור נקודות מגע משמעותיות עם התלמיד שיהיו נקודות מפנה. דיאלוג משמעותי בין מחנך לבין נוער בסיכון נבנה על בסיס היכרות מוקדמת עם מצבו והקשיים שלו. אולם, למרות התכנון המוקדם, על המחנך להיות גמיש וערני במהלך השיחות עם בני הנוער באופן שיאפשר לו לשנות את מסלול החשיבה המוקדם. שיח משמעותי בין מורה לתלמיד בסיכון יכול להתקיים רק בתנאי שהוא נעשה מתוך דאגה כנה למצוקותיו וקשייו של הנער ומתוך רצון אמיתי להכיר אותו (מור ומנדלסון, 2006).

אורה הביעה בראיון את המצוקה של בני הנוער ותחושתם כי ישנה אטימות כלפיהם מצד מוסדות הלימוד וחוסר תמיכה :

"האמת [שהיה] חוסר תמיכה מהצוות, וגם קצת מהבית. הרגשתי תלושה, לא חלק מהמסגרת. בין החברות היה די סביר ועם צוות המורות היה קשה. אף אחת לא תמכה, לא ראו את הנקודות הרגישות ולא היו שם. וזה גם מה שגרם לי לעזוב את בתי הספר. אסרטיביות כזאת מוגזמת. בביטויים כאלו ואחרים לגבי... כל מיני ביטויים של 'מה יהיה הסוף איתך'?, ..., 'מאוכזבים ממך', 'לא חבל על מי שאת?' ... איזה בית יהיה לך? תמיכה לא היה. כמעט משום מקום. ההתמודדות שלי די הייתה עצמאית"

אורה חוותה תחושת בדידות וניכור והיא מתארת את עצמה כתלושה ולא שייכת למסגרת. המסגרת בה למדה הייתה נוקשה ולא הייתה תמיכה מצדו של צוות המורות. אורה הרגישה שהגורם לעזיבת מוסד הלימוד היה חוסר ההכלה ושימת הלב לנקודות הרגישות ולצרכים הרגשיים שלה והצורה האסרטיבית בה נהגו כלפיה.

3.3.3 סיכום

לסיכום, התמיכה וההכלה של בני הנוער בסיכון ללא שיפוטיות וכפייה הם הגורמים המסייעים לבני הנוער בתקופת ההתבגרות שלהם. בראיונות עלה הצורך לתמיכה מצד הסביבה, המשפחה ובית הספר. ניכר כי צורך זה מהווה בסיס חשוב להתפתחותם ושגשוגם של בני הנוער בתקופה זו. המכשולים והקשיים שבני הנוער בסיכון עוברים בתקופת התבגרותם מהווים מנוף לשינוי וחשובים ליצירת כח וחוסן נפשי ומכאן, חשיבותם. ובשל כך, קיימת חשיבות רבה ליצירת סביבה תומכת ומכילה עבורם ושיח פתוח ללא מתווכים (Lerner & Gestsdottir, 2007). את הצורך בתמיכה הכוללת שחשים בני הנוער בסיכון מצאתי בתשובתו של מאיר לשאלה "מדוע לדעתו הוא נשר מבית הספר"?

"אני חושב שזה יותר הכיוון של מחסור באנשים [שאפשר] לדבר איתם... להפנות אליהם את הבעיות שיש לך, ובעצם, לא כל כך מתייחסים לבעיות שלך, אלא יותר מתייחסים למה שהם רוצים שתצא. ויש הרבה ציפיות ממך ולפעמים הם לא מבינים שלא כל אחד מתאים לממסד והם לא גמישים איתך וזה בעצם גורם לנשירה"

התחושה של חוסר התמיכה מצד ההורים, המשפחה ומוסדות הלימוד גורמת להרגשות של ניכור וחוסר שייכות אצל בני הנוער. כפי שמסביר מאיר, יש ציפייה שהנער ילך בדרך שהם מתווים עבורו ללא כל הבנה כי הדרך אינה בהכרח תואמת את רצונו ושאפיותיו. חוסר הגמישות, ההכלה ובעיקר התמיכה הם אלה הגורמים לנשירה. מחנכים יכולים להיות מרכיב חשוב במאבק בתופעת הנוער החרדי בסיכון משום שהם יכולים לחזות אלו ילדים נמצאים במצבי סיכון. בני נוער בסיכון עשויים להתגבר על הקשיים שלהם אילו יפתחו קשר לפחות עם אדם אחד שאכפת לו מהם. לעיתים קרובות, אלו המורים שמסייעים לבני הנוער בסיכון להתגבר על תחושות כמו דיחוי וניכור ועורכים התערבות מוקדמת. מערכות יחסים מסוג זה של תלמיד ומורה בשיתוף עם ההורים עשויות להפחית משמעותית את הבעיה הגוברת של נוער בסיכון (Pelcovitz, 2011).

3.4 ניתוח התצפית

במפגש עם אחת מהעובדות הסוציאליות במרכז תלם, היא הדגישה בפני את הצורך להגיע לשיתוף פעולה מלא עם ההורים ובמקרים של נתק לחזור ולחדש את הקשר:

"אנו מעדיפים לעזור לנערות לחדש את הקשר עם הבית והמשפחה. החברה החרדית לא מספקת מענים לבני הנוער הללו ואנחנו מנסים לייצר אותם עם הנערות שמגיעות לכאן... קיימים קורסים וסדנאות של איפור, תסרוקות ועוד... ואפילו שירות לאומי עבור בנות אלו".

העובדת הסוציאלית מתארת את המציאות אליה הם נחשפים פעם אחר פעם עם הבנות שמגיעות ל"זולה", הנתק עם המשפחה, המצב בו הבנות מגיעות לאחר שנזרקו ממוסדות לימוד חרדיים וכבר נוצר קרע עם המשפחה על רקע לבוש לא הולם, על שוטטות ברחובות ללא מוסדות וצורת בילוי שאינה תואמת את אופי הציבור החרדי. הרב שמנהל את המרכז מסביר כי הבנות שמגיעות למקום מתקבלות בתנאי אחד שהן מגיעות עם אחד ההורים וככה נוצר שיתוף פעולה בין המרכז להורים:

"המקום הזה הוקם לטובת בנות מרקע חרדי בלבד שהגיעו לרחוב ומחפשות מקום אוהב...הייחודיות שלנו היא שאנחנו נותנים מענה לבנות בגילאי 12 עד 22 - החל מטרום נשירה, דרך נשירה, ועד לבנות שהגיעו לרחוב ולמקומות הכי גרועים...עד שהקמנו את הזולה הן היו מגיעות לברים ולמועדונים בכל העיר, נופלות לסמים ומתבוססות בתוך הבעיות שלהן. לכאן הן באות לבלות, ליהנות ולאכול, אבל המדריכות גם משוחחות איתן ומזמינות אותן להשלים בגרויות בתיכון שלנו. אין לנו כמעט תנאי קבלה עבורן, למעט אחד: שלראיון הקבלה הן יבואו עם אחד מההורים, או מבוגר אחראי אחר מהמשפחה. זה מתחייב מבחינה חוקית, והרעיון הוא גם לחבר את הילדה במעגל שייכות כלשהו למשפחה, אם אפשר. שלא תהיה מנותקת."

השיחה עם הרב התקיימה בחדר אחד כאשר בחדר השני ובמסדרון היה ניתן לראות נערות שונות שכל אחת מהן לבושה באופן שונה אם זה חצאית או מכנסיים גופייה או חולצה. כמו כן, בחדר השני הוצבו כמה נרגילות, חטיפים ושתייה כשברקע מוזיקה לועזית וים תיכונית והבנות רוקדות.

אחת המדריכות מספרת כי הבנות מגיעות לכאן ולו רק בשביל האוכל. המקום מהווה עבורן מגן והנערות יודעות את זה ומגיעות ואף מביאות חברות נוספות למקום :

" הרבה פעמים אני באה רק בשביל האוכל... אני באה מורעבת עם חברות ומחכה לי פה ארוחה חמה "

החניכות מקבלות ארוחות חמות. אך מעבר לכך ישנן עובדות סוציאליות שמנהלות איתן שיחות באופן סדיר, מסייעות להן בלימודים ובקשר עם המשפחה. המרכז נותן מענה לנערות שרוצות לצאת בסופי השבוע ליהנות ולהשתחרר תוך שמירה עליהן מפני סכנות הרחוב כמו : סמים, פגיעות מיניות ואלימות. המדריכה במקום מתארת את הסכנות שאורבות לבנות בחוץ ואת המכשול הגדול שלהן, הכרת העולם החילוני וחוקיו. היות והן לא יודעת את הגבולות אזי הן חשופות במידה רבה יותר לסכנות שברחוב :

"התמימות היא הבעיה של הבנות. הן מנסות למרוד ויוצאות לבלות ברחובות ומסתירות מההורים לאן הן הולכות ואין להן מושג מה מותר ומה אסור בקודים החילוניים וכך הן מגיעות לסמים ופגיעות מיניות"

ב"אוהל" אחד מהנערים ניגש אלינו ובמהלך השיחה הוא סיפר על עצמו :

" אני בחור ישיבה ממודיעין עילית, אני בא לפה להתפרק בחופש ... הם לא יודעים איך אני לבוש או איפה אני מסתובב לפני שאני חוזר לישיבה אני מחליף בגדים"

הבחור היה נראה חילוני לגמרי ללא כל סממן חרדי, ללא כיפה ציצית או לבוש שחור לבן. אילולא השיחה עמו היה ניתן להניח שהוא חילוני. האוהל ממוקם במרכז העיר ומושך אליו בני נוער רבים בתקופת הקיץ.

בשחמט, אחת המדריכות בניידת שלקחה חלק בסיור הסבירה לנו את המטרה שלה :

" הניידת מסתובבת ברחובות מרכז העיר ואנחנו, המדריכות מאתרות נערות בסיכון. מתקרבות אליהן לאט לאט... בהתחלה לא הכירו אותנו והבנות חששו מאיתנו אבל היום הן מכירות ויודעות ויותר קל לגייס מהן שיתוף פעולה... אנחנו מביאות אותן למרכז תלם, או לדירות רווחה על מנת להבטיח את שלומן... המטרה היא להעלות אותן למסלול חיים נורמטיבי של לימודים, קשר טוב עם המשפחה"

במהלך הסיור המדריכה הראתה לנו מקומות רבים בהם שוהים בני נוער וסיפרה כי הם פעמים רבות משוטטים בפינות מסוכנות ונתונים לסכנות רבות. הדרך שלהן לזהות נערות חרדיות היא באמצעות סממנים חיצוניים:

"בחורה שהייתה חרדית ניתן לזהות אותה על ידי סימנים שונים... בדרך כלל הן מסתובבות בקבוצות קטנות כדי להכיר את המקום, אנחנו מזהות אותן מתמונות שאנחנו מקבלות מהמשפחה... ויש פעמים שתחילה זיהינו מישהי אחת ואז אנחנו מבינות שהבנות איתן היא מסתובבת הן מגיעות מרקע דומה לשלה וכך אנחנו מנסות לגייס אותן לתחילת טיפול".

לסיכום, ממצאי התצפית תומכים בספרות הכתובה באשר לנוער חרדי בסיכון. התצפית איפשרה לבחון את בני הנוער החרדים בסיכון באופן בלתי אמצעי. את דרכי ההתנהלות שלהם במרחב בו הם משוטטים ומתנהלים הן מבחינת התנהגות והן מבחינת הלבוש בתצפית ניתן היה לראות כי לבני הנוער החרדים בסיכון יש כמה צורות לבוש כאשר חלקם נראים חרדים (שחור לבן אצל בנים ובגוד על פי כללי ההלכה לבנות), וחלקם נראים חילונים ללא כל סממנים דתיים. וזאת בדומה ליוגב (2013) שטען במאמרו כי ישנן שלוש קבוצות של בני נוער חרדים בסיכון. האחת, בני נוער שעודם חרדים, אך החלו למרוד בנורמות החרדיות. השנייה, בני נוער שאינם משתייכים למסגרת לימודים חרדית אולם אינם מגדירים עצמם כחרדים. והשלישית, בני נוער חרדים שיצאו בשאלה. כמו כן, התצפית תומכת בתמה השלישית שעלתה מן הריאיונות, חוסר בתמיכה. חלק מן העובדים הסוציאליים והמטפלים איתם נוהלו שיחות במהלך התצפית תארו את הנשירה כתוצאה ישירה של חוסר בתמיכה.

4 דיון וסיכום

במסגרת מחקר זה נעשה ניסיון להבין את עולמם של בני הנוער החרדים בסיכון, את הגורמים לסיכון, את השינויים שנגרמו כתוצאה מהנשירה מבחינת הקרבה המשפחתית, ההתמודדות עם מוסדות הלימוד והקהילה. לצד התמודדותם של בני הנוער נבחנו גם עמדותיהם של המטפלים בבני נוער אלו. לצורך כך רואיינו מדריכים ובני נוער חרדים בסיכון. בנוסף, נערכה תצפית בסוף שבוע במרכז העיר בירושלים בכמה מקומות בילוי כלליים וכמה שמיעדים לבני נוער חרדית בסיכון. בהתאם לאמור, מטרת המחקר הינה להמשיג את תהליך ההתמודדות הן של בני הנוער החרדים בסיכון והן של המחנכים עם הנשירה ולהעלות השערות בדבר הגורמים לכך.

שאלות המחקר היו: מה החוויה של בני נוער חרדים בסיכון? כיצד מתמודד הממסד החרדי עם

נוער בסיכון ?

במהלך המחקר בחנתי את תופעת הנוער החרדי בסיכון, הגורמים, ההשלכות ודרכי ההתמודדות של הממסד החרדי ובתוכו, הקהילה החרדית, הרבנים, מוסדות הלימוד וההורים. נקודת המוצא של מחקר זה, היא כי החברה החרדית במשך שנים רבות ניסתה וחלק ממנה עודנו מנסה להסוות את בעיותיה בכלל ובעיית הנוער בסיכון בפרט. כתוצאה מכך, המענים עבור אותם בני נוער בסיכון הינם לוקים בחסר.

מתוך הממצאים באים לידי ביטוי מאפייניה של החברה החרדית, גיוון האוכלוסייה בה, הפיקוח חברתי המאפיין אותה והגבולות שבאים לידי ביטוי בהפרדה בין המינים, בהגבלות לבוש לגברים ונשים. מנגד, המחקר עסק גם בתמורותיה של החברה החרדית בשני מישורים: מודרניזציה ואינטרנט. החברה החרדית רואה במודרניזציה בכלל ובאינטרנט בפרט איום על גבולותיה ולכן, לצד המגמה של ההתפשרות קיימת מגמה של הקשחת גבולות. החברה החרדית בישראל יוצרת דיכטומיה בכל הקשור לחריגה מגבולותיה. בהתאם לכך, מן הממצאים עולה כי, היחס למודרניזציה ובתוכה השימוש באינטרנט הינו דואלי בקרב המרואיינים חלקם רואים במודרניזציה נקודת מפנה ביחסה של החברה החרדית אל בני הנוער בסיכון וחלקם, רואים במודרניזציה עצמה גורם סיכון.

במסגרת המחקר, נבחנה תופעת הנוער בסיכון בישראל בכלל ובחברה החרדית בפרט. מן הממצאים עולה כי לנוער בסיכון בחברה החרדית ישנם מאפייני נשירה שונים מכלל בני הנוער

בישראל בשל המסגרת הדתית הנוקשה ממנה הם מגיעים. אם כן, בעיית הנשירה בחברה החרדית הינה רחבה ולה גורמים רבים. לצד הנתונים על הנשירה בציבור החרדי, קיים ערפול בכל הנוגע לנשירה סמויה בקרב הציבור החרדי. בחברה החרדית ישנה נטייה לא לדווח על בעיות, לעיתים ישנה התעלמות מהבעיה ולעיתים נעשים ניסיונות לפתירתה בתוך החברה החרדית. בני הנוער בסיכון בחברה החרדית שנושרים ממסגרותיהם, לרוב, אינם משלימים את לימודיהם ובהמשך אינם משתלבים במסלול חיים נורמטיבי.

החברה החרדית כתורה החרדה לגבולותיה שומרת בקנאות עליהם באמצעות פיקוח חברתי הדוק שמטרתו לייצב ולשמור על גבולותיה הגבולות הדיכוטומיים שהחברה החרדית יוצרת סביבה אינם סובלניים כלפי חריגה מהם. מן הממצאים עלה כי הדיכוטומיה המאפיינת את החברה החרדית היא זו שגורמת לנשירה. עוד עולה כי הגבולות ההדוקים של החברה החרדית מהווים מכשול עבור בני נוער רבים ומי שאינו נוהג בהתאם לגדרות המקובלים בה מוצא עצמו מחוץ לגבולותיה של החברה החרדית. כך גם בני הנוער החרדים מבינים שהציאה מהגבולות המוכרים טומנת בחובה יציאה מהמגזר החרדי. הדיכוטומיה של החברה החרדית באה לידי ביטוי בשלוש התמות המרכזיות שעלו מהראיונות לאחר ניתוחם.

בקבוצות סגורות כדוגמת הקבוצה החרדית, עצם החברות בקבוצה יוצרת תלות גבוהה בין חבריה ומאפשרת פיקוח חברתי. בחברה החרדה לגבולותיה החברה החרדית מפעילה מערך פיקוח חברתי הדוק, וחלק מחבריה אף נוטלים חלק במערך הפיקוח ומדווחים על סטיות (שחר ולב און, 2009). מן הממצאים עולה, כי נער חרדי בסיכון אינו נושא בנטל הסטייה מהחברה החרדית לבדו, ומשפחתו אף היא נפגעת מסטייתו. מן הממצאים ניתן לראות שהלבוש הינו גבול מאד ברור מחד ומנגד, זהו הגבול הראשון אותו בני הנוער החרדים בסיכון מאתגרים ואף, עוברים עליו. אם כן, הממצאים מראים כי, הקשחת הגבולות בחברה החרדית מובילה להתנגדות מצדם של בני הנוער החרדי בסיכון וחוסר הסבילות לסטייה ואפילו קלה מהגבולות הללו מאלצת את אותם בני הנוער בסיכון לחפש אלטרנטיבות חלופיות למציאת מקום מפלט עבורם.

עוד עולה מן הממצאים כי נערות רבות נזרקו ממוסדות הלימוד ולו רק בשל חריגה מכללי הלבוש הנובעים מדרישות הצניעות. עוד עולה מהממצאים, כי קיימים מקרים רבים של פגיעות מיניות גם בקרב הבנים וגם בקרב הבנות. פגיעות מיניות בתוך המשפחה ובמוסד הלימוד. ובשל הוויטו על

נושא המיניות וההרגל שלא לדבר על נושאים מסוג זה, נערים ונערות שנפגעים מינים אינם מדברים על נושא זה כלל לא עם הוריהם ולא עם מוסדות הלימוד או עם חבריהם. כאשר הנושא אינו מדובר בני הנוער חשים כי האשמה היא עליהם. וכשאינם יכולים לשאת עוד את תחושת האשמה הם נושרים ובכך, הופכים לבני נוער בסיכון. אם כן, חוסר הסבילות של החברה החרדית לנושא המיניות בכלל והפגיעות המיניות בפרט מהווה מעין גבול דיכוטומי נוסף עבור בני הנוער החרדים בסיכון שחווים פגיעות מיניות משום שאין באפשרותם להעלות את הפגיעה ולחשוף את הפוגע ולקבל תמיכה. ובשל החשש הרב מחשיפת המקרה הם יוצאים מהחברה החרדית, ובמקרים רבים הם חושפים את המקרה רק לאחר היציאה מהחברה החרדית.

גיל ההתבגרות מלווה בקשיים רבים עבור בני נוער הן פיזיולוגיים, הן חברתיים והן נפשיים רבים מהם חווים משברי זהות בשלב זה של חייהם. בני נוער בכלל ובני נוער בסיכון בפרט זקוקים לרשת של תמיכה. מהממצאים ניתן לראות כי בני הנוער החרדי בסיכון מחפשים תמיכה והכלה ללא שיפוטיות. רבים בני הנוער בסיכון תארו מצבים של חוסר סבילות של הוריהם כלפי שינויים לדוגמא שינויי בלבוש, רצון להחליף מסגרת לימודית וכו'. עוד עולה מן הממצאים כי רבים מהם לא קיבלו את התמיכה ממשפחתם להם זקוקים ותארו מצבים של ניתוק ודחיה. משפחות רבות זורקות את בני הנוער הסוררים מחוץ לבית בכדי שלא ישפיעו לרעה על האחים שלהם. בהתאם למאמרם של זקרי, הספני ורזמג'ואי (2013) ניתן לחלק את סגנונות ההורות לשני סוגים האחד, הורות מכילה והשני הורות תובענית. בראיונות עלתה תמיכה לשני סוגי ההורים אחדים מן המרואיינים תארו מצב של הכלה לפחות מהורה אחד ואילו, אחדים תארו מצב של חוסר הכלה ותובענות.

עוד עולה מהממצאים כי תמיכה קשורה באופן שלילי לעבריינות, כלומר ככל שרמת התמיכה עולה כך רמת העבריינות יורדת. גם כאשר הם נחשפים לעולם החילוני אינם מודעים לגבולותיו ולחוקיו כך למשל, נער בסיכון שנשר אינו יודע מה גבולותיה של החברה החילונית וכך הוא חשוף למצבי סיכון רבים.

לסיכום, מרבית בני הנוער והמטפלים שרואיינו במחקר זה הצביעו על כך שהגבולות הדיכוטומיים של החברה החרדים הם אלה שמובילים את בני הנוער לסטייה מן הנורמות החברתיות הנהוגות וכך למצבי סיכון ונשירה. שלוש התמות הללו הן ביטוי לחוסר הסבילות של החברה החרדית כלפי נוער חרדי בסיכון ועל ידי הדיכוטומיה הזו נגרמת הוצאת של אותם בני נוער בסיכון אל מחוץ

לגבולותיה של החברה החרדית. בחברה החרדית לא קיים אמצע וחוסר הסבילות שלה לחרیגה מן הנורמות המקובלות הם אלו שמגדירים אותה.

מבחינה תיאורטית, המחקר מאפיין את בני הנוער החרדים בסיכון דרך נקודת מבטם הסובייקטיבית ואת הגורמים שלדעתם הובילו אותם לנשירה ממוסדות הלימוד ולסטייה מערכיה של החברה החרדית. הממצאים העולים מתאימים למחקרים שהובאו בסקירת הספרות, כדוגמת מחקריהן של (זלצברג ש', 2015; זלצברג 2014; וזלצברג ס' 2005) המדברים על פגיעות מיניות בקרב בנים וגברים חרדים. כמו כן, עולה מן הממצאים ההשפעה של המיניות אל מול השליטה הפטריארכלית על אורחות החיים אצל נשים חרדיות. בספרות מתוארת ההשפעה של פגיעות מיניות על תופעת הנשירה ממוסדות הלימוד. אולם, החידוש במחקר זה, הינו בחינת ההשפעות של פגיעה מינית על בני נוער חרדים בסיכון. דווקא בשל העובדה שנושא המיניות ומוגנות מינית אינם מדוברים בחברה החרדית, ובני הנוער אינם מוגנים מפני פגיעות מיניות בעיקר בשל העבודה שאינם מודעים לנושא. מתוך הממצאים עלתה גם ההשפעה של הפגיעות המיניות על תפקודם של בני נוער אלה, על נשירתם ממוסדות הלימוד ועל תחושות הצדק שהם מאמצים.

מבחינה אמפירית, למחקר שבוצע במסגרת עבודה זאת, תרומה ייחודית לעיסוק המחקרי בתופעת הנוער החרדי בסיכון בכמה היבטים. ההיבט המרכזי הינו נקודת מבטם של בני הנוער בסיכון. במחקר זה מובאת לראשונה נקודת מבטם של בני הנוער החרדים בסיכון בשונה מהספרות עד כה שעסקה בנושא הנוער החרדי בסיכון. במחקרה של עובדיה (2015) מובאת נקודת מבטן של נערות חרדיות בסיכון ואלו במחקר הנוכחי מובא נקודת מבטם הן של נערים והן של נערות. כמו כן, מרבית המחקרים עד כה עסקו בנקודת מבטם של אנשי החינוך והמטפלים. המחקרים הללו עסקו בהבנת התופעה, הגורמים וההשלכות מתוך ראייתם של אנשי המקצוע. כך למשל יוגב (2013) במסגרת מחקרו אודות נוער חרדי בסיכון ערך סקר שכלל 1800 בני נוער בסיכון ועל שאלון הסקר ענו מחנכים וראשי ישיבות. במחקר הנוכחי ניתן דגש על דרך חוויתם האישית של בני הנוער בסיכון.

בנוסף, בשונה מהמחקרים העוסקים בנוער בסיכון בכלל, מרבית המחקרים החוקרים את תופעת הנוער החרדי בסיכון מתמקדים בנתונים סטטיסטיים לצורכי רווחה וחינוך. קיימים מחקרים מעטים הנוגעים לגורמים לנשירת בני נוער חרדים בסיכון. מרביתם עוסקים בגורמי סיכון כך למשל יוגב (2013) במאמרו מתאר את הפרופיל של נער חרדי בסיכון שגורמי הנשירה שלו הינם:

הפרעות קשב וריכוז, השתייכות למשפחה, התנהגויות שאינן מקובלות כדוגמת עבריינות ומרדנות. ואילו המחקר הנוכחי מרחיב את העיסוק בגורמי הנשירה מקרב בני הנוער החרדיים ומשייך לגורמי הנשירה את הפן הדתי והקשחת הגבולות בחברה החרדית.

ברמה הפרקטית, המחקר פותח צוהר לעולמם של בני הנוער החרדיים בסיכון ומלמד על חוויותיהם הסובייקטיביות וכיצד הן השפיעו על בחירותיהם בחיים. מחנכים ומטפלים אשר עוסקים בתחום המחקר, יוכלו להעמיק את הבנתם כיצד האירועים והחוויות משפיעים על בני הנוער החרדיים וכיצד הם תופסים את המציאות כפי שהיא בעיניהם. כמו כן, ניתן יהיה להשתמש בממצאים אלו כמודל הצלחה עבור בני נוער בסיכון אחרים כך שיוכלו ללמוד מאופן התמודדותם של בני הנוער שרואיינו במחקר זה, שחוו חוויה דומה לזו שלהם מבחינת הסביבה החרדית, הלימודית והמשפחתית. ולהשליך על חייהם האישיים ועל אופן התמודדותם עם חוויה זו.

מחקרים עתידיים יוכלו לבחון באופן מעמיק את מספרם המדויק של בני נוער חרדים בסיכון תוך ניסיון להתחקות אחר המספרים של הנשירה הסמויה בקרב בני נוער חרדים. כמו כן, חשוב לבחון האם העלאת המודעות בקרב החברה החרדית לפגיעות מיניות והכנסת תכנים בבתי הספר היסודיים והעל יסודיים המדגישים את הצורך במוגנות מינית תסייע בהפחתת פגיעות מיניות בקרב החברה החרדית.

ביבליוגרפיה

- אבו לאל, ר' וחסין, ט' (2011). מצבי סיכון בקרב ילדים ובני נוער: איתור ומיפוי במסגרת התוכנית הלאומית לילדים ונוער בסיכון. דו"ח התוכנית הלאומית לילדים ונוער בסיכון. ירושלים: מאירס-גיוינט-מכון ברוקדייל. משרד הרווחה והשירותים החברתיים
- אלאור, ת'. (1992). משכילות ובורות: מעולמן של נשים חרדיות. תל אביב: עם עובד.
- אראלי, י' (2014). "ושרשי בשני נופים שונים" זהות ומשברי זהות בספרות העברית. הוצאת מכללת אורות ישראל, אלקנה-רחובות, 2014, 57-71
- ארנה זיידנפלד & גיורא רהב. (2005). סטייה חברתית. Open University of Israel.
- בירג, ר' וניר מ'. זהות האני בגיל ההתבגרות: לקראת חיפוש משמעותי מכון אוחר מתוך: amiasaf.ort.org.il/wp-content/uploads/2015/09/docx
- בן מאיר. ח' ולבבי י'. (2010). היבטים ייחודיים בטיפול בילדים נפגעי תקיפה מינית בחברה החרדית. חברה ורווחה. (ספטמבר-דצמבר). עמ' 453-475
- בן נון, ר'. (2017). דוח מחקר: מיפוי עמותות נוער, צעירים וצעירות במצבי סיכון, (גילאי 13 – 25). משרד העבודה, הרווחה והשירותים החברתיים.
- בר-און, ד. (1999). על ה'אחרים' בתוכנו: תמורות בזהות הישראלית מנקודת ראות פסיכולוגית חברתית. באר שבע: אוניברסיטת בן-גוריון.
- ברוכין, א' (2014). נכונות פניה לעזרה נפשית מקצועית בחברה החרדית. דת גמר מחקרית (תזה) המוגשת כמילוי חלק מהדרישות לקבלת התואר "מוסמך האוניברסיטה". אוניברסיטת חיפה. הפקולטה למדעי הרווחה והבריאות בית הספר לעבודה סוציאלית.
- ברוך-קוברסקי, קונסטנטינוב, ו' ובן רבי ד' (2018). קציני הביקור הסדיר (הקב"סים) בישראל – ניתוח מידע מעשר שנות עבודה עם תלמידים נושרים ונושרים סמויים (קובץ הקב"ס-נט 2015-2005). מכון מאירס-גיוינט-ברוקדייל. ירושלים, ישראל.
- ברמן צ' (2017). ילדים בישראל שנתון 2017. המועצה הלאומית לשלום הילד. ישראל

גל, ר' (2015). "החרדים בחברה הישראלית: תמונת מצב, 2014". מוסד שמואל נאמן למחקר מדיניות לאומית. חיפה: ישראל.

הורביץ, נ' (2012). תשתית למיפוי החינוך החרדי בישראל – מוגש ליחידת המדען הראשי במשרד החינוך. אגורא מדיניות

הורביץ, נ' (2016). החברה החרדית. תמונת מצב. המכון החרדי למחקרי מדיניות. ירושלים. ישראל.

המועצה להשכלה גבוהה. מערכת ההשכלה הגבוהה בישראל. 2016. אוחר בתאריך 3.12.18 מתוך :

http://che.org.il/wp-content/uploads/2016/10/%D7%9E%D7%A2%D7%A8%D7%9B%D7%AA-%D7%94%D7%94%D7%A9%D7%9B%D7%9C%D7%94-%D7%94%D7%92%D7%91%D7%95%D7%94%D7%94-%D7%91%D7%99%D7%A9%D7%A8%D7%90%D7%9C.pdf

הראל פיש י', וולשס', שטיינמץ, לובל נ', רייז י', טסלר ר' וחביב ג' (2014). נוער בישראל: בריאות, רווחה נפשית וחברתית, ודפוסי התנהגויות סיכון: סיכום ממצאי המחקר הארצי השביעי (2014) וניתוח מגמות בין השנים 2014-1994. תכנית המחקר הבינלאומי על רווחתם ובריאותם של בני הנוער בית הספר לחינוך, אוניברסיטת בר-אילן ומכון מאיר-ס-גיונט-ברוקדייל.

ווייסבלאי, א' (2012). מרכז המחקר והמידע : תפקידה של מערכת החינוך בזיהוי ואיתור ילדים בסיכון. כנסת ישראל.

ווייסבלאי, א' (2019). מרכז המחקר והמידע : טיפול הרשויות בנוער חרדי בסיכון ובסכנת נשירה ממערכת החינוך. כנסת ישראל.

זיכרמן ח' (2013). צה"ל והחרדים - תמונת מצב. המכון הישראלי לדמוקרטיה. אוחר ב- 20.12.18.
מתוך : <https://www.idi.org.il/articles/7971>.

זיכרמן, ח' (2014). שחור כחול לבן, מסע אל תוך החברה החרדית בישראל. הוצאת ידיעות אחרונות.

זיכרמן, ח' (2014). שחור כחול-לבן מסע אל תוך החברה החרדית בישראל". ידיעות אחרונות

זיכרמן, ח' וכהנר ל' (2013). חרדיות מודרנית מעמד ביניים חרדי בישראל. המכון הישראלי לדמוקרטיה. ירושלים. ישראל.

זלצברג, ש' (2015) "מאפיינים של קשרים מיניים פוגעניים בקרב בנים חרדים ניתוח ומשמעותם" קרימינולוגיה ישראלית. 4, עמ' 73-10.

זלצברג, ס' 2005. "עולמן של נשות חסידות תולדות אהרן. מעמדן כפרטים וכקבוצה". רמת-גן: אוניברסיטת בר-אילן, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה

זלצברג, ס' 2005. עולמן של נשות חסידות תולדות אהרן. מעמדן כפרטים וכקבוצה. רמת-גן: אוניברסיטת בר-אילן, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה.

זלצברג, ש. (2014). שתיקת הגברים: על דיווח ותת-דיווח של גברים חרדים שחוו פגיעה מינית. בתוך: וילצקי, י. ומזא"ה, י. (עורכים). אלימות אילמת - גברים כקורבנות (עמ' 175 – 203). אריאל. הוצאת אוניברסיטת אריאל בשומרון.

טרכטינגוט י. (2014). יציאה לעבודה בקרב בני-ישיבות חרדים: הסיבות, החששות ממנה והתפיסות כלפיה. כרך 1, תשע"ד 2014/2013 (יולי 2014): 65-42.

יבלברג, י' (2013). ילדים ונוער בסיכון- רקע, נייר עמדה. מכון דו-עת.

יוגב י, (2013). הקשר בין הפרופיל האישי, המשפחתי והקהילתי של נוער חרדי מנותק, ניתוק לשילוב; במה לעובדי קידום נוער בישראל, כרך: 17 עמ' 98-105, משרד החינוך והתרבות - אגף הנוער, סדרת יזמות ומחשבות.

כהן, ר. (2015) יש הורים להצלחה: השפעתם של הורים על למידה ותעסוקה. גדיש כרך ט"ו. האגף לחינוך מבוגרים. משרד החינוך ישראל. נדלה בתאריך 3.12.18 מתוך: http://meyda.education.gov.il/files/AdultEducation/gadish/rina_cohen_horim.pdf

כהנר, ל' (2009). התפתחות המבנה המרחבי וההיררכי של האוכלוסייה החרדית בישראל. אוניברסיטת חיפה, א, 19-21.

לב -און, א' ונריה בן שחר, ר' (2009). "פורום משלהן": עמדות ביחס לאינטרנט בקרב הגולשות בפורומים סגורים המיועדים לנשים חרדיות. מסגרות מדיה: כתב עת ישראלי לתקשורת. גיליון מס' 4. ירושלים. האגודה הישראלית לתקשורת והרשות השנייה לטלוויזיה ולרדיו. להב, ח' (1999). נוער בשולי החברה- התופעה ודרכי ההתמודדות. מדינת ישראל משרד החינוך התרבות והספורט מנהל חברה ונוער.

להב, ח' (2000). "נוער בסיכון" – התופעה בפרספקטיבה. מניתוק לשילוב, 10, 9-1.

להב, ח' (2005). דוח מחקר: תהליכים ותמורות במאפייני סיכון וניתוק של נוער מתבגר "דתי חרדי" המטופל במסגרת היחידות לקידום נוער, מניתוק לשילוב, 13, 49-79.

להב, ח' (2012). מ"נשירה סמויה" ל"נשירה גלויה" ומה שביניהם. מניתוק לשילוב 17, 2012, עמ' 32-7. מדינת ישראל משרד החינוך התרבות והספורט מנהל חברה ונוער.

לומסקי-פדר, ע' וצבר-בן יהושע, נ' (2003). מסורות וזרמים במחקר האיכותי". בתוך: מגמות, כרך ב', 337-340.

לופ, י' (2003). מפנה בחברה החרדית, הכשרה מקצועית ולימודים אקדמיים. ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות בע"מ.

ליבליך, ע. וויסמן, ה. (2009). שיקולים אתיים במחקר נרטיבי – סוגיות, מחשבות והרהורים. בתוך: ע. ליבליך, א. שחר, מ. קרומר-נבו, ומ. לביא-אגיא (עורכים), סוגיות במחקר הנרטיבי: תבחיני איכות, אתיקה. אוניברסיטת בן-גוריון בנגב: המרכז הישראלי למחקר איכותני והעמותה לחקר האדם הרב-מימדי.

ליוש, ב' (2015). דרכי התמודדות של נשים חרדיות עם שינויים המתחוללים בחברתן בתחומי ההשכלה, התעסוקה והפנאי. חקר החברה החרדית כרך 3 תשע"ו עמ' 26-55. מכון ירושלים לחקר ישראל.

ליוש, ב. (2016). מכללת אורות ישראל. חקר החברה החרדית, כרך 3 תשע"ו 2016/2015 (דצמבר 2015): עמ' 26-55.

מור, פ' ומנדלסון, י' (2006). לדבר עם מתבגרים בסיכון: התפיסה החינוכית הפסיכו-חברתית. אשלים, ירושלים.

מכון מאירס-ג'וינט-ברוקדייל. ילדים ובני נוער בסיכון בישראל: עובדות ומספרים. יולי 2017.
אוחזר מתוך: <http://brookdaleheb.jdc.org.il/?CategoryID=390&ArticleID=2497>

מלאך ג', חושן מ' וכהנר ל' (2016). שנתון החברה החרדית בישראל. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.

מלאך ג', כהנר, ל' (2017). נגיעות מודרניות או "חרדיות מודרנית". אומדן מספרי לתהליכי מודרניזציה בחברה החרדית. תרבות דמוקרטית. 17, 19-53.

משרד החינוך. תופעת הנשירה והניתוק, משמעותה והשלכותיה. 2015. מתוך: <http://cms.education.gov.il/EducationCMS/Units/YeledNoarBesikun/mitbagrim/Kid/umNoar>

נריה בן שחר, ר' (2011). מגדר בישראל: מחקרים חדשים על מגדר ביישוב ובמדינה. אוניברסיטת בן-גוריון, מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות. באר שבע. עמ' 580-622.
סבו לאל ר' (2017). ילדים ובני נוער בסיכון בישראל. מכון מאירס-ג'וינט-ברוקדייל. ירושלים, ישראל.

עובדיה. ת' (2015). בין "גוף ראשון" ל"גוף שלישי": דו-ערכיות משולשת של נערות חרדיות בסיכון. מכללת אורנים. נדלה בתאריך 26.12.19 מתוך: <http://app.ornanim.ac.il/dvarim/wp-content/uploads/2015/12/%D7%AA%D7%A7%D7%95%D7%94-%D7%A2%D7%95%D7%91%D7%93%D7%99%D7%94.pdf>

פאס, ה' רותם, ר' בן רבי ד' (2011). מסמך מידע לאשלים: ילדים ובני נוער חרדים: סוגיות במערכת השירותים בתחומי הרווחה והבריאות. מכון מאירס-ג'וינט-ברוקדייל.

פאס, ה'; רותם, ר'; בן-רבי, ד'. 9100. ילדים ובני נוער חרדים: סוגיות במערכת השירותים בתחומי הרווחה והבריאות. הוכן כמסמך רקע לאשלים. מאירס-ג'וינט-מכון ברוקדייל, ירושלים.

פרידמן, מ' (1991). החברה החרדית: מקורות, מגמות ותהליכים. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל

פרידמן. ח' (1991). החברה החרדית - מקורות, מגמות ותהליכים. מכון ירושלים לחקר ישראל.

צבר בן יהושע. נ' (2016). מסורות וזרמים במחקר האיכותני תפיסות, אסטרטגיות וכלים מתקדמים. מכון מופ"ת רעננה.

צבר בן -יהושע. נ' (1990). המחקר האיכותני בהוראה ובלמידה. גבעתיים: מסדה.

צבר בן- יהושע. נ' (1996). קיבוץ L.A , תל אביב: עם עובד. קאבאליון, ג', ושהם, א' (2016). רשת של סטיות. הבניה והכחשה של סטייה חברתית בישראל. תל אביב: הוצאת רסלינג, פרק 1, עמ' 15-53.

קפל-גרין, ע., מירסקי, י'. (2009). "זה כמו בית חם": בני נוער נושרים מספרים על בית ספר מפנה. מפגש לעבודה חינוכית-סוציאלית עמ' 79-101 .

קפלן, ק'. (2000). "יש ריקבון רציני בחברה שלנו וצריכים להכיר את האמת": ביקורת עצמית בשיח הפנימי של החברה החרדית בישראל, בתוך: ש' וולקוב עורכת, מיעוטים, זרים ושונים: קבוצות שוליים בהיסטוריה, מרכז זלמן שזר, ירושלים. עמ' 299-330.

רבינוביץ', מ' (2015). סוגיות בתחום האיתור והטיפול בקטינים נפגעי עבירות מין בחברה החרדית. מרכז המחקר והמידע של הכנסת. כנסת ישראל. ירושלים.

רהב, ג' (1986). סטייה חברתית. האוניברסיטה הפתוחה. עמ' 2-15.

רוז, א' (15.3.17). משבר הזהות של החרדים החדשים. השילוח. כתב עת ישראלי להגות ומדיניות .

אוחזר מתוך: <https://hashiloach.org.il/%D7%9E%D7%A9%D7%91%D7%A8-%D7%94%D7%96%D7%94%D7%95%D7%AA-%D7%A9%D7%9C-%D7%94%D7%97%D7%A8%D7%93%D7%99%D7%9D-%D7%94%D7%97%D7%93%D7%A9%D7%99%D7%9D/>

[%D7%94%D7%96%D7%94%D7%95%D7%AA-%D7%A9%D7%9C-](https://hashiloach.org.il/%D7%9E%D7%A9%D7%91%D7%A8-%D7%94%D7%96%D7%94%D7%95%D7%AA-%D7%A9%D7%9C-%D7%94%D7%97%D7%A8%D7%93%D7%99%D7%9D-%D7%94%D7%97%D7%93%D7%A9%D7%99%D7%9D/)

[%D7%94%D7%97%D7%A8%D7%93%D7%99%D7%9D-](https://hashiloach.org.il/%D7%9E%D7%A9%D7%91%D7%A8-%D7%94%D7%96%D7%94%D7%95%D7%AA-%D7%A9%D7%9C-%D7%94%D7%97%D7%A8%D7%93%D7%99%D7%9D-%D7%94%D7%97%D7%93%D7%A9%D7%99%D7%9D/)

[/%D7%94%D7%97%D7%93%D7%A9%D7%99%D7%9D/](https://hashiloach.org.il/%D7%9E%D7%A9%D7%91%D7%A8-%D7%94%D7%96%D7%94%D7%95%D7%AA-%D7%A9%D7%9C-%D7%94%D7%97%D7%A8%D7%93%D7%99%D7%9D-%D7%94%D7%97%D7%93%D7%A9%D7%99%D7%9D/)

רוז, א' (2006) . החרדים : כתב הגנה. תכלת, 25, 34-61.

רונאל, נ' וגוטר. נ' (2003). מתנדבים בניידות על"ם: השפעת ההתנדבות עם בני נוער במצוקה על קהל היעד. *חברה ורווחה*, כ"ג (4). 435-454.

רון, ת' ודוויק, ע' (2009). הקשר בין רווחה נפשית סובייקטיבית, שליטה עצמית ותוקפנות בקרב מתבגרים אלימות, 2: 41-70, 2009.

שאול. מ' (2010). שיקום החברה החרדית בישראל בצל השואה: להתחיל מישן. עיונים בתקומת ישראל, כרך 20, עמ' 360-395.

שורק, י' ונבות מ' (2016). הצורך בחיזוק תמיכת ההורים בצעירים בסיכון מסמך רקע לקראת דיון בוועדה המקצועית לילדים, נוער וצעירים, אשלים ג'וינט-ישראל.

שחר, ר. נ. ב., לב-און, א' (2009). "פורום משלהן": עמדות ביחס לאינטרנט בקרב הגולשות בפורומים סגורים המיועדים לנשים חרדיות. "מסגרות מדיה: כתב עת ישראלי לתקשורת". ירושלים, האגודה הישראלית לתקשורת והרשות השנייה לטלוויזיה ולרדיו. 4, 67-107.

שקדי, א' (2003). מילים המנסות לגעת: מחקר איכותני- תאוריה ויישום תל אביב: רמות

ששון-לוי, א' (2006). זהויות במדים: גבריות ונשיות בצבא הישראלי. ירושלים: מאגנס. תל אביב: עם עובד.

תובל-משיח, ר. וספקטור-מרזל, ג. (עורכות). (2010). מחקר נרטיבי: תיאוריה, יצירה, פרשנות. ירושלים: הוצאת מאגנס, האוניברסיטה העברית ומכון מופ"ת.

American Psychological Association. Lamborn, S. D., Mounts, N. S., Steinberg, L., & Dornbusch, S. M. (1991). Patterns of competence and adjustment among adolescents from authoritative, authoritative, indulgent, and neglectful families. *Child Development*, 62, 1049 – 1065.

Antwi, S. K., & Hamza, K. (2015). Qualitative and quantitative research paradigms in business research: A philosophical reflection. *European Journal of Business and Management*, 7(3), 217-225.

Annunziata, D., Hogue, A., Faw, L., & Liddle, H. A. (2006). Family functioning and school success in at-risk, inner-city adolescents. *Journal of youth and adolescence*, 35(1), 100-108.

Birkás, B., Láng, A., & Bereczkei, T. (2015). Machiavellianism and perceived parental bonding: different socialization pathways for men and women. *Am. J. Appl. Psychol*, 3, 109-112.

Bowen, G. L., Richman, J. M., Brewster, A., & Bowen, N. (1998). Sense of school coherence, perceptions of danger at school, and teacher support among youth at risk of school failure. *Child and adolescent social work journal*, 15(4), 273-286.

Bronfenbrenner, U. (1989). Ecological System Theory dans *Six Theories of Child Development: Revised Formulations and Current Issues*, sous la direction de R. Vasta.

Bryant, C. D. (Ed.). (2012). *Routledge handbook of deviant behavior*. Taylor & Francis.

Campbell, H (2010) When Religion Meets New Media. *Review* 5(1): 110–132. London: Routledge.

Cohen, Y. (2013). Awkward encounters: Orthodox Jewry and the internet. *Scripta Instituti Donneriani Aboensis*, 25, 42-54.

Cohen, Y. (2016). Haredim and the Internet: A hate–love affair. In *Mediating Faiths* (pp. 79-88). Routledge.

Creswell, J. W. (1998). *Qualitative inquiry and research design: Choosing among five traditions*. Thousand Oaks, CA: SAGE Publications.

Cromer, G. (1996). Secularism in the Root of all Evil. The Hardi Response to Crime and Delinquency .*International Journal of Group Tensions*, 26, (2)109-121

Durkheim, E. (2014). *The division of labor in society*. Simon and Schuster

El-Or, T. (1993). The length of the slits and the spread of luxury: Reconstructing the subordination of ultra-orthodox Jewish women through the patriarchy of men scholars. *Sex roles*, 29(9-10), 585-598.

Erikson. E. H. (1968). *Identity, youth and crisis*. New York: W. W. Norton Company, 1968

Ferrari, J. R., Harriott, J. S., & Zimmerman, M. (1998). The social support networks of procrastinators: Friends or family in times of trouble?. *Personality and Individual Differences*, 26(2), 321-331.

Foucault, M. (1977). *Discipline and punish: The birth of the prison* (A. Sheridan, Trans.).

Foucault, M. (1983). The subject and power. In: H.L. Dreyfus and G.D. Rainbow (Eds.). *Michelle Foucault: Beyond Structuralism and Hermeneutics*, 206-216. Chicago: University of Chicago press

Garcia, F., Serra, E., Garcia, O. F., Martinez, I., & Cruise, E. (2019). A Third Emerging Stage for the Current Digital Society? Optimal Parenting Styles in Spain, the United States, Germany, and Brazil. *International journal of environmental research and public health*, 16(13), 2333.

Gestsdóttir, S.; Lerner, R.M. 2007. "Intentional Self-Regulation and Positive Youth Development in Early Adolescence: Findings from the 4-H Study of Positive Youth Development". *Developmental Psychology* 43(2):508.

Glaser, B., Strauss, A. (1967). *The discovery of grounded theory: Strategies for qualitative Research*. New York: Aldine.

Greenberg, M. T., Weissberg, R. P., O'Brien, M. U., Zins, J. E., Fredericks, L., Resnik, H., & Elias, M. J. (2003). Enhancing school-based prevention and youth development through coordinated social, emotional, and academic learning. *American psychologist*, 58(6-7), 466.

Hakak Y. (2009) Haredi Male Bodies in the Public Sphere: Negotiating with the Religious Text and Secular Israeli Men. *Journal of Men, Masculinities and Spirituality*. Vol. 3, No. 2, June 2009 100-122.

Hakak. Y. (2009). Haredi Male Bodies in the Public Sphere: Negotiating with the Religious Text and Secular Israeli Men. *Journal of Men, Masculinities and Spirituality*. Vol. 3, No. 2, June 2009 100-122. *Journal of Religion and Health*. June 2003, Volume 42: pp 101-109 .

Hawkins, J. D., Oesterle, S., Brown, E. C., Arthur, M. W., Abbott, R. D., Fagan, A. A., & Catalano, R. F. (2009). Results of a type 2 translational research trial to prevent adolescent drug use and delinquency: A test of Communities That Care. *Archives of pediatrics & adolescent medicine*, 163(9), 789-798.

Hay, J. R. (2018). Employers' Attitudes to Social Policy and the Concept of 'Social Control', 1900–1920. In *The Origins of British Social Policy* (pp. 107-125). Routledge.

Heckert, A. & Druann M. H. (2002). "A New Typology of Deviance: Integrating Normative and Reactivist Definitions of Deviance," *Deviant Behavior*, 23: 449–479.

Hoeve, M., Dubas, J. S., Eichelsheim, V. I., Van der Laan, P. H., Smeenk, W., & Gerris, J. R. (2009). The relationship between parenting and delinquency: A meta-analysis. *Journal of abnormal child psychology*, 37(6), 749-775.

Holstein, J. A. (2009). Defining deviance: John Kitsuse's modest agenda. *The American Sociologist*, 40 (1-2), 51-60.

Josselson, R. (2007). The ethical attitude in narrative research: Principles and practicalities. *Handbook of narrative inquiry: Mapping a methodology*, 21, 545.

Kaim, Z & Romi, S .(2015). Adolescents at risk and their willingness to seek help from youth care workers. *Children and Youth Services Review* 53 (2015) 17–23

Kaim, Z., & Romi, S. (2015). Adolescents at risk and their willingness to seek help from youth care workers. *Children and youth services review*, 53, 17-23.

Kallio, H., Pietilä, A. M., Johnson, M., & Kangasniemi, M. (2016). Systematic methodological review: developing a framework for a qualitative semi-structured interview guide. *Journal of advanced nursing*, 72(12), 2954-2965.

Katzenstein, D., & Fontes, L. A. (2017). Twice Silenced: The underreporting of child sexual abuse in orthodox Jewish communities. *Journal of child sexual abuse*, 26(6), 752-767.

Kay, A., & Levine, L. (2019). Offline: The possible effects of Internet-related behavior on work values, expectations, & behavior among Ultra-Orthodox millennials. *The Journal of social psychology*, 159(2), 210-224.

Kerr, M., & Stattin, H. (2000). What parents know, how they know it, and several forms of adolescent adjustment: further support for a reinterpretation of monitoring. *Developmental psychology*, 36(3), 366.

Ladd, G. W., & Burgess, K. B. (2001). Do relational risks and protective factors moderate the linkages between childhood aggression and early psychological and

school adjustment?. *Child development*, 72(5), 1579-1601. Lau, K. S., & Marsee, M. A. (2013). Exploring narcissism, psychopathy, and Machiavellianism in youth: Examination of associations with antisocial behavior and aggression. *Journal of Child and Family Studies*, 22(3), 355-367.

Leeming, D. (2003). *Religion and Sexuality: The Perversion of a Natural Marriage*.

Liebman, C. S. (1983). Extremism as a Religious Norm. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 22, (1), 75-86.

Lightman E. S. & Shor R. (2002). Askanim: Informal helpers and cultural brokers as a bridge to secular helpers for the Ultra-Orthodox Jewish communities of Israel and Canada. *Families in Society*, 83(3), 315-324

Lincoln, N. K. D. Y. S. (2005). *The Sage handbook of qualitative research*. Sage.

Livio, O, Tenenboim-Weinblatt, K (2007) Discursive legitimization of a controversial technology: ultra-Orthodox Jewish women in Israel and the internet. *The Communication Review* 10(1): 29–56.

Mawhinney, L., & Rinke, C. R. (2018). The balance and imbalance of sampling former teachers hidden-by-choice: a snowball in summer. *International Journal of Research & Method in Education*, 1-11.

McIntosh, M. J., & Morse, J. M. (2015). Situating and constructing diversity in semi-structured interviews. *Global qualitative nursing research*,

McMackin, R. A., Keane, T. M., & Kline, P. M. (2008). Introduction to special issue on betrayal and recovery: Understanding the trauma of child sexual abuse. *Journal of Child Sexual Abuse*, 17(3–4), 197–200.

Morgan, S. J., Pullon, S. R., Macdonald, L. M., McKinlay, E. M., & Gray, B. V. (2017). Case study observational research: A framework for conducting case study research where observation data are the focus. *Qualitative health research*, 27(7), 1060-1068.

Myers M D & . Newman M.(2007). The qualitative interview in IS research: Examining the craft. *Information and Organization* 17

Neriya-Ben Shahr, R (2017) Negotiating agency: Amish and ultra-Orthodox women's responses to the Internet. *New media & society*, Vol. 19(1) p. 81–95. Sapir Academic College, Israel.

Neriya-Ben Shahr, R, Lev-On, A (2011) Gender, religion and new media: attitudes and behaviours related to the internet among ultra-Orthodox women employed in computerized environments. *International Journal of Communication* 5: 875–895

Neustein, A., & Leshner, M. (2012). What Went Wrong at Ohel Children's Home-and What Can Be Done About Its Failure to Protect Jewish Children from Abuse?. In *Sexual Abuse-Breaking the Silence*. IntechOpen.

Neustein, A., & Leshner, M. (2002). The silence of the Jewish media on sexual abuse in the Orthodox Jewish community. In D. S. Claussen (Ed.), *Sex, religion, media* (pp. 79–87). Lanham, MD: Rowman and Littlefield.

Nynäs, P., & Yip, A. K. T. (2016). Re-framing the intersection between religion, gender and sexuality in everyday life. In *Religion, gender and sexuality in everyday life* (pp. 1-16). Routledge.

Ogden, T., & Hagen, K. A. (2018). Adolescent mental health: Prevention and intervention. Routledge.Ottermann, S., & Rivera, R. (2012, May 9). Ultra-Orthodox

shun their own for reporting child sexual abuse. The New York Times. Retrieved from https://www.nytimes.com/2012/05/10/nyregion/ultra-orthodox-jews-shun-their-own-for-reporting-child-sexual-abuse.html?_r=3

Ojo, M. A. (2005, June). Religion and sexuality: Individuality, choice and sexual rights in Nigerian Christianity. In *Understanding Human Sexuality Seminar Series* (Vol. 4).

Padilla-Walker, L. M., Christensen, K. J., & Day, R. D. (2011). Proactive parenting practices during early adolescence: A cluster approach. *Journal of Adolescence*, 34(2), 203-214.

Pathak, A., & Intratat, C. (2016). Use of semi-structured interviews to investigate teacher perceptions of student collaboration. *Malaysian Journal of ELT Research*, 8(1), 10.

Patton, M. Q. (2002). *Qualitative research & evaluation methods*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications.

Peck, N. Law, A. and Mills, R.C. (1987). "Dropout Prevention: what we have learned". Educational resources information center/counseling and personnel services (ED279 989), p.3.

Pelcovitz, D. (2011). *The At-risk Adolescent in the Orthodox Jewish Community: Implications and Interventions for Educators*. The Michael Scharf Publication Trust of Yeshiva University Press; Ktav Publishing House, Inc.

Polit, D. F., & Beck, C. T. (2010). Generalization in quantitative and qualitative research: Myths and strategies. *International journal of nursing studies*, 47(11), 1451-1458.

Pychyl, T. A., Coplan, R. J., & Reid, P. A. (2002). Parenting and procrastination: gender differences in the relations between procrastination, parenting style and self-worth in early adolescence. *Personality and Individual Differences*, 33(2), 271-285.

Queirós, A., Faria, D., & Almeida, F. (2017). Strengths and limitations of qualitative and quantitative research methods. *European Journal of Education Studies*.

Rashi, Tsurriel (2013). 'The kosher cell phone in ultra-Orthodox society: A technological ghetto within the global village?' in *Digital Religion. Understanding Religious Practice in New Media Worlds*, edited by Heidi A. Campbell. New York: Routledge 3-11.

Resnick, G. & Burt, M. R. (1996). Youth at risk: definitions and implications service delivery, *American journal of orthopsychiatry* (66, NO' 2), April P. 172

Riessman, C. K. (2005). Exporting ethics: A narrative about narrative research in South India. *Health*., 9(4), 473-490.

Riessman, C. K. (2008). *Narrative methods for the human sciences*. Sage.

Rockman, H. 1994. Matchmaker, Matchmaker Make Me Match: The Art and Conventions of Jewish Arranged Marriages. *Marriage and Family Review* 9: 277-284.

Rosenberg H, Rashi T (2015). Pashkevillim in campaigns against new media: What can Pashkevillim accomplish that newspapers cannot? *Digital Judaism*. London: Routledge. 161-182. P:

Ross, E. A. (2017). *Social control: A survey of the foundations of order*. Routledge.p.10-53.

Rothstein, H. R., Sutton, A. J., & Borenstein, M. (2005). Publication bias in meta-analysis. Publication bias in meta-analysis: Prevention, assessment and adjustments, 1-7.

Saldanha, A. (2008). Heterotopia and structuralism. *Environment and Planning A*, 40(9), 2080-2096

Sandler, I., Schoenfelder, E., Wolchik, S., & MacKinnon, D. (2011). Long-term Impact of Prevention Programs to Promote Effective Parenting: Lasting Effects but Uncertain Processes. *Annual Review of Psychology*, 62, 299–329.

Schmid, B. (2005). *Sexuality and Religion in the Time of AIDS*, Cape Town, ARSRC.

Stout, D.A.(1996). Protecting the family: Mormon teaching about mass media. In D.A. Stout & J.M. Buddenbaum (sds.), *Religion and mass media: Audiences and adaptation* (pp. 85-99). Thousand Oaks, CA: Sage.

Strauss A. L. and Corbin, J. (1990). *Basics of Qualitative Research: Grounded Theory Procedures and Techniques*. London: Sage

Tittle, C. R. (2018). *Control balance: Toward a general theory of deviance*. Routledge.

Tolan, P. H., Henry, D. B., Schoeny, M. S., Lovegrove, P., & Nichols, E. (2014). Mentoring programs to affect delinquency and associated outcomes of youth at risk: A comprehensive meta-analytic review. *Journal of experimental criminology*, 10(2), 179-206.

Zakeri, H., Esfahani, B. N., & Razmjoei, M. (2013). Parenting styles and academic procrastination. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 84, 57-60.

Zalcborg Sima and Oz Almog, "Dress and Appearance among Women in Israel's National Religious Community," *Sociological Papers*, 14 (2009), pp. 36-53; Sima Zalcborg Block, "Shouldering the Burden of Redemption: How the "fashion" of wearing capes developed in Ultraorthodox Society", *Nashim* 22 (2011), pp. 32-55.

Zalcborg, S., & Zalcborg, S. (2016). Body and sexuality constructs among youth of the ultra-Orthodox Jewish community. In *Religion, gender and sexuality in everyday life* (pp. 125-140). Routledge.

Zalcborg, Sarah. 2017. The place of culture and religion in patterns of reporting sexual abuse of ultra-Orthodox male victims. *Journal*

נספח מס' 1 - כלי המחקר

שאלות לראיונות³

במחקר הנוכחי ראיינתי שתי קבוצות האחת עבור משתתפים מעל גיל 18 שהיו בעבר בני נוער בסיכון. הקבוצה השנייה, מדריכים ומדריכות חרדים המטפלים בבני נוער בסיכון מהחברה החרדית.

שאלות עבור הריאיון לקבוצה הראשונה:

1. ספר לי על עצמך בן כמה אתה מאיפה אתה ומה אתה עושה כיום?
2. תתאר לי את הסביבה ממנה אתה מגיע, מה מקצועות ההורים? כמה אחים אתם? באיזו עיר אתה גר?
3. מהם סוגי המוסדות בהם למדת? (ישיבה/ ישיבה תיכונית/ סמינר/ תיכון)
4. מהם הגורמים שהובילו אותך לנקודה בה נשרת מהלימודים?
5. עד כמה המסגרות שבהן היית היו נוקשות מבחינה דתית?
6. אם הופעלו עליך לחצים להישאר בקהילה החרדית- כיצד הם באו לידי ביטוי?
7. כיצד הסביבה שלך הגיבה לאותם השינויים שאירעו לך בתקופה זו? האם היה מקור תמיכה כלשהו בתקופה זו?
8. ספר לי על חוויה משמעותית בתקופה זו?
9. האם לעובדה שנשרת מהלימודים הייתה השפעה כתוצאה מהשינויים הרבים שעוברת החברה החרדית? כמו גיוס לצה"ל, לימודים אקדמיים, סמראטפונים מוגנים וכו'?

שאלות עבור הריאיון לקבוצה השנייה:

1. ספר לי על עצמך? מה אתה עושה כיום?
2. מהו הממשק שלך עם בני נוער בסיכון ביומיום?

³ שאלון זה הינו שאלון מנחה בלבד והוא כולל חלק מן השאלות

3. כיצד הגעת לתפקיד זה?
4. האם אתה חושב שהעובדה שהעולם החרדי מתפתח ומשתנה בתחומים השונים יש השפעה על תופעת הנוער בסיכון?
5. מהם דרכי ההתמודדות שלך עם בני נוער בסיכון?
6. תוכל לספר לי מקרה של הצלחה וכישלון עם בני נוער בסיכון?
7. מה לדעתך הפתרון למצוקת בני הנוער בחברה החרדית?